

STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY

NO. 06128

TSVANTSIK YOR SHPETER

Michal Borwicz

THE MAX PALEVSKY
YIDDISH LITERATURE COLLECTION

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
AMHERST, MASSACHUSETTS

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
AMHERST, MASSACHUSETTS
413 256-4900 | YIDDISH@BIKHER.ORG
WWW.YIDDISHBOOKCENTER.ORG

MAJOR FUNDING FOR THE
STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
WAS PROVIDED BY:

Lloyd E. Cotsen Trust
Arie & Ida Crown Memorial
The Seymour Grubman Family
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
Max Palevsky
Robert Price
Righteous Persons Foundation
Leif D. Rosenblatt
Sarah and Ben Torchinsky
Harry and Jeanette Weinberg Foundation
AND MEMBERS AND FRIENDS OF THE
National Yiddish Book Center

The *goldene pave*, or golden peacock, is a traditional symbol of Yiddish creativity. The inspiration for our colophon comes from a design by the noted artist Yechiel Hadani of Jerusalem, Israel.

The National Yiddish Book Center respects the copyright and intellectual property rights in our books. To the best of our knowledge, this title is either in the public domain or it is an orphan work for which no current copyright holder can be identified.

If you hold an active copyright to this work – or if you know who does – please contact us by phone at 413-256-4900 x153, or by email at digitallibrary@bikher.org

מ
יניאטור-

ר
יבליאטעק

9 אינאסונ-ביבליאָסען

מיכאל באַרוויטש

צוואנציק יאָר שפעטער...

1964

פאַרז

תשכ"ה

אלון. יידישער קולטור-קאָנגרעס אין פראַנקרייך

דערשינען מיט דער הילף
פון דער קליימס־קאָנפּערענץ

Michal BORWICZ
« VINGT ANS APRES »

מיכאל באַרוויטש — "צוואַנציק
יָאָר שפּעטער" — "מיניאַטור־
ביבליאָטעק" ביים קולטור־
קאָנגרעס אין פּראַנקרײך.

« COULTOUR CONGRESS »
36, rue Amelot - Paris XI°

א ווארט וועגן מחבר

מיכאל באַרוויטש האָט אָנגעהויבן ווי אַ פּוילישער דיכטער. דאָס טראַגישע קאַפּיטל, געטאָ און לאַגער, האָט אים דערנענטערט צו דער יידישער ליטעראַטור אין וועלכער ער איז געוואָרן היימיש.

כאָטש די שיינע ליטעראַטור איז אים געבליבן נאָענט, ער "זינדיקט" נאָך פּון צייט צו צייט מיט לידער, איז ער דעם יידישן לייענער נאָר באַקאַנט ווי אַ היסטאָריקער פּון לעצטן חורבן.

די טראַגישע דערקענטעניש פּון געטאָ און "יאַנעווער לאַגער" לאָזט אים נישט צורו. כּסדר קומט באַרוויטש צוריק צו יענע איבערלעבונגען. דאָס האָט אַנטוויקלט ביי אים אַ באַזונדערע עמפּינדלעכקייט. אַ דערפאַרונג, טיפּער צו דערזען, בעסער דערהערן דעם פרעמדן וויי אויך. אַנטפלעקט ער דאָס פאַר אונז — אַמאָל, ווי אַ פאַרשער-היסטאָריקער, מיט קאַלטער פּינקטלעכקייט פּון אַ כּירורג. אַן אַנדערש מאָל, ווי אַ שיינ־שרייבער מיט דערציילערישן טאַלאַנט.

מ. באַרוויטש איז דער מחבר פּון קרוב צוויי צענדליק ביכער אין דריי שפּראַכן — פּויליש, יידיש און פּראַנצויזיש.

אין "צוואַנציק יאָר שפּעטער" געפינען מיר זיך פאַר אַ קאַשמאַר. אַ וואָר, וועלכע איז נאָרמאַלערהייט נישט צו באַנעמען — איז דאָך וואָר. אַזוי האָט פּאַסירט. ווערט אין דער פּשוטסטער פאַרם דער-צײַלט וועגן אַן איבערלעבונג, געבונדן מיט נס. נס פּון אַראַפּפּאַלן פּון דער תּליה. ממש. דאָס "קאַלטע" דערציילן שוידערט אויף.

צוויי קאַפּיטלען האָט די דערציילונג. אין דער צווייטער — צוואַנציק יאָר שפּעטער נאָך יענער קאַשמאַרפּולער איבערלעבונג — באַ-גענגט דער קרבן זיין תּליון. אָבער יענער, אונטער קראַטעס שוין.

אין "צוואַנציק יאָר שפּעטער" האָט דער מחבר דערגרייכט צו אַ פאַרבּינדונג. דער היסטאָריקער און דערציילער דערגענצן זיך קעגנזײַטיק. און געשילדערט ווערט אַ טראַגישער עפּיזאָד פּון מהברס לעבן.

אויף דער תליה

ער בייזבשורהדיקער געשריי פון ס.ס.מאָן צעטראַגט זיך איבער
דעם אויסגעליידיקטן באַראַק:

— איסט נאָך יעמאַנד היר?

צוגעדרוקט צום שטרויזאַק, האַרט אונטער דעם דאָך, אויפן פינפטן
"שטאַק" פון די פריטשעס, האַלט איך איין מיין אַטעם. די איינציקע מעג-
לעכקייט צו קענען אַרויס בשלימות פון דעם נסיון איז — אויסצו-
וואַרטן. אויב דער ס.ס.מאָן וועט אפילו דורכשפרייזן אין אַלע ריכ-
טונגען דעם גרויסן באַראַק און אַריינקריכן אין די ענגע דורכגענג,
וואָס צעטיילן די פריטשעס־רייען, בלייבט דאָך אַ מעגלעכקייט, ער זאל
זיך לחלוטין נישט אָנשטויסן אויף מיין אָנוועזנקייט.

די צענומענע טיילן פון רעוואָלווער, וואָס געפינען זיך אין מיין
האַנט, פאַראַליזירן מיין ניקטערקייט. ווי ווייט ס'איז מיר מעגלעך,
שטעל איך צונויף דעם רעוואָלווער און — פאַר אַלעם — פראַביר איך
אים צו פאַרשטעקן.

דאָרט, אונטער מיר, האָט זיך דער רעש דערנענטערט צו מיין ריי.

פריטשעס. אונטערן דרוק פון אַבסעסיע, פאַראַרדנט דורך זיין נאַענט-
קייט, וויל איך פאַר יעדן פרייז באַפרייען זיך פון רעוואַלווער, אים
אַריינטון אין דער פאַרטיפונג, אויסגעקראַצט אין דאָך. די אויפֿרעגונג
און די אונמעגלעכקייט צו בייטן די פאַזיציע שטערן די באַוועגונג פון
מיין האַנט. דער רעוואַלווער גליטשט זיך אַרויס פון זיין לאַך און פאַלט
אַראָפּ אויף דער פריטשע. הגם די דיסטאַנס צווישן דעם פולאַפּ און
דעם שטרויזאַק אַנטהאַלט נישט מער ווי איין מעטער, האָט שוין דאָס
פאַלן פונעם חפץ (און אפשר גאַר אַ נישט-באַוואוסטזיניקע באַוועגונג
פון מיין גוף) צוגעצויגן די אויפֿמערקזאַמקייט פון ס.ס.מאַן.

— וואָס איסט דאָרט לאָט ?

ווייניקער דורך הערן זיינע טריט און מער דורך אַ פאַרגעפיל,
שטייס איך זיך אָן, אַז דער ס.ס.מאַן נעמט קלעטערן אַרויף, איבערן
לייטער, וואָס פירט אין מיין שטייג. באַוואויגן דורכן לעצטן רעפּלעקס,
שטעק איך אַריין, וואָס גיכער, דעם רעוואַלווער אין שטרויזאַק. כמעט
אין דער זעלבער רגע זע איך אויפֿשווימען דעם פּרצוף פון ס.ס.מאַן.
זיין צערייזטקייט קעגן דעם געמיינעם העפּטלינג, וואָס האָט אים גע-
צוואונגען זיך מטריח צו זיין ביז צום סאַמע פינפטן שטאַק פון די פריי-
שעס, ווערט באַלויכטן דורך דער שמחה, וואָס ער האָט מיך "געפאַקט".

איך בין אַריינגעפאַלן.

בעת דער קורצער צייט, וואָס האָט געטיילט דעם וועק-סיגנאַל פון
דעם פרימאַרגנדיקן אַפעל, פלעגט דער באַראַק פאַרבלייבן מער-ווייניקער
אַן אויסגעליידיקטער. ס'איז אמת, אַז די לאַגעריסטן פלעגן דאַמאַלט
לויפן אַריין און אַרויס. זיי פלעגן עס אַבער טון אין דער גרעסטער
איילעניש און האָבן זיכער נישט געהאַט קיין שום חשק נאַכצוקוקן די
עטלעכע, נאָך פאַרבליבענע שלעפּערס.

דאָס איז טאַקע געווען די סיבה, וואָס דווקא אין יענע מאַמענטן
האָב איך, אין אַ שטייג אונטערן דאָך, געלערנט וויאָזוי זיך צו באַנוצן

מיט אַ רעוואָלווער. די דאָזיקע "לעקציעס" האָבן שוין אפילו געהאַט
הינטער זיך אַ קליינע געשיכטע:

נאָך דעם ווי די ס.ס.לייט האָבן פּלוצים אַנטדעקט געווער אין
דער בריגאַדע פון שוהאַנען און נאָך די בלוטיקע רעפּרעסיעס מכוּח
יענער "פאַרשיטונג", האָבן מיינע "לעקציעס" גובר געווען אַ פּיינלעכע,
ליידנשאַפטלעכע און פאַרלענגערטע קריגעריי צווישן מיינע נאַענטסטע
פּריינד. ענדלעך האָט זיך פּונדעסטוועגן אַרויסגעוויזן, אַז מיט מיינע
"לימודים" אויף דער פּריטשע האָט יענער דורכפאַל נישט געהאַט קיין
שום שייכות. און היות דער גאַנג פון געשעענישן אין לאַגער האָט גע-
לאָזט וואָס ווייניקער אילוזיעס בנוגע אונדזער אַלעמענס גורל, האָבן
מיינע פּריינד אַליין מיר פּראָפּאַגירט ממשיך צו זיין די "לעקציעס".

געהאַנדלט האָט זיך דערביי אין די סאַמע פשוטסטע קענטענישן:
לאָדן דעם מאַגאַזין, אַריינפירן די ערשטע קויל אין דער רער, ווידער-
אַבלאָדן, איבעררייס-פאַרויכערונג, אויסגלייך אין פאַל פון פאַרהאַקן זיך,
צענעמען און צונויפשטעלן דעם רעוואָלווער. כדי אויף דער פּריטשע צו
קענען באַווייזן די אַלע מאַניפּולאַציעס, איז געווען גענוג צו פאַרשטעלן
דעם חפץ מיט די אייגענע גופים.

יעדעס מאָל האָב איך געהאַט נישט מער ווי צוויי תלמידים. אינ-
פאַרמירט באַצייטנס וועגן זייער ריי, האָבן זיי זיך אויפגעכאַפט פון
זייערע געלעגערס אַ האַלבע שעה פאַר דעם וועק-סיגנאַל, געלאָפן תּיכף
אין די לאַטרינעס און אין דעם "וואַשראַום", און זיך פון דאָרטן צוריק-
געקערט אין באַראַק דווקא אין מאַמענט, ווען אַלע אַנדערע "באַוואוינער"
פלעגן אים פאַרלאָזן.

די אופנים, וועלכע האָבן באַגלייט דאָס אַלגעמיינע אַרויסגיין, זענען
געווען תּמיד די זעלבע.

עטלעכע מינוטן פאַרן אָנהויב פון אַפעל אויף דעם גרויסן פּלאַץ,
פלעגן די אַרדנערס פאַרדאַפּלען, אין באַראַק, די צאָל פון זייערע זיד-

לערייען, דורכלויפן נעבן אלע רייען פריטשעס און ארויסטרייבן די פארשפעטיקטע. פאר מיר זענען זייערע געשרייען געווען א סימן צו פארענדיקן די "לעקציע". איך פלעג דאמאלט שנעל אריינגליטשן דאס געצייג אין דער באהעלטעניש, געמאכט דורך אונדז אין דעם פולאפ ספעציעל פאר דעם צוועק און, צוזאמען מיט מיינע "תלמידים", זיך ווארפן אין דער ריכטונג פונעם פלאץ. די ס.ס.לייט האבן געמאכט זייער אינספעקציע ערשט נאך דעם ווי דער אפעל האט זיך אָנגעהויבן. אזוי ארום האָבן זיי כסדר געפונען דעם באַראַק אָן אויסגעליידיקטן.

היינט איז אָבער פאַרגעקומען אַ נישט־פאַראויסגעזעענע צעמישונג. אפשר זענען דאָס מאָל די אַרדנערס געווען ווייניקער שרייעריש ווי געוויינלעך, ווייניקער האַסטיק און ווייניקער עקשנותדיק. ס'קען אויך זיין, אַז — נישט וואַרטנדיק אויף דעם אָנהויב פון אַפעל — האָבן זיך די ס.ס.לייט אַריינגעריסן אין דעם באַראַק פריער, ווי ס'איז געווען זייער טבע עס צו טון. אזוי אָדער אַנדערש האָט מען היינט דעם "אַלאַרם" נישט געהערט. ווען די קללות פון די ס.ס.לייט האָבן זיך צעטראָגן, זענען נאָך די פאַרשפעטיקטע געלעגן אויף זייערע שטרויזעק, בעת — אויף מיינעם — האָבן איך נאָך געפירט אַ "לעקציע".

מיינע צוויי תלמידים האָבן דאָמאלט גלייך, צוזאמען מיט די איבע־ריקע שלעפערס, זיך געוואָרפן אין דער ריכטונג פון טויער. לויפנדיק פאַרביי די ס.ס.לייט, האָבן זיי מסתמא אַיינקאַסירט עטלעכע שמיץ פון דער בייטש. וואָס שייך מיר, אַנשטאַט אַריינטון דעם רעוואָלווער וואָס שנעלער אין דער דאָך־פאַרטיפונג און געבן אַ שפרונג, נאָכפאַלגן־דיק מיינע חברים, האָבן איך פאַרלוירן די לעצטע רגע, זוכנדיק זיך קלאָר צו מאַכן די געשאַפענע לאַגע. אַ מינוט שפעטער, זענען די לעצטע שלעפערס שוין געווען אויף יענער זייט פון דער שוועל. אין באַראַק זענען געבליבן בלויז די אַרדנערס און די ס.ס.לייט.

אין דער שטילקייט, וואָס האָט באַהערשט דעם באַראַק נאָך דער פריערדיקער בהלה, האָט זיך געלאָזט הערן אַפילו דער קלענסטער גע־

רויש. דאָס צונויפלייגן פון רעוואָלווער און דאָס פאַרשטעקן אים אין דער באַהעלטעניש האָבן דעריבער געפאָדערט די שטרענגסטע פּאַרזיכ־טיקייט. שפעטער זענען געקומען: דער נישט־געלונגענער מאַנעווער, די אויסגעשריייען פון ס.ס.־מאַן, מיין לעצטער זשעסט מיט דער כוונה אַרײַנטון דעם רעוואָלווער אין שטרויזאַק און דער קאַפּ פון ס.ס.־מאַן, וואָס איז אַרויסגעשוואומען איבערן שפיץ פונעם לייטער.

אויפן אַרט קאַסיר איך איין, אין פנים, אַ שטאַרקן זעץ פון זיין פויסט. אַראַפּקריכנדיק דורכן לייטער, פיל איך פאַלן אויף מיר די שמײץ פון אַ בייטש.

די סצענע, וועלכע קומט שפעטער, איז — אין פּרינציפּ — אַ באַ־נאַלע. די זעץ, וועלכע וואַרפן מיך אויף דער ערד, ווערן דורכגעפלאַכטן מיט באַפעלן זיך אויפצוהייבן. אין צווישנצייט האָבן זיך צו אונדז דער־נענטערט צוויי אַנדערע ס.ס.־לייט, צוגעצויגענע דורך דער געשעעניש. אין מאַמענט, ווען איך ליג אויף דער ערד, גרייט זיך איינער פון זיי מיר צו דערלאַנגען אַ שטויס מיט זיין שטיוול אין פנים אַריין. דער צווייטער האַלט אים אָבער איין מיט זיין בליק, אַן קיין שום רוגזא. ער זעט אויס צו זיין נישט מער ווי פאַרטראַכט.

איך הייב־אָן צו זען אין אים אַ רעטונגס־ברעט. ער לאַזט אויס־וואַרטן אַ וויילע און דערקלערט דערנאָך:

— דאָס איז איינער פון די, וועלכע מיר זוכן, דער פויגל איז אַליין אַרײַנגעפאַלן אין אונדזערע הענט.

די תּפּיסה, וואו איך האָב זיך אָפּגעפונען, איז אינסטאַלירט אין אַ הילצערנער שאַפּע, אויפן עק פון אינערן־לאַגער. זי איז ליידיק, אין קעגנזאָץ צו די בונקערס, ספּעציעל געבויט פאַר אַ באַשטימטן סאַרט פאַרמשפּטע, נעמט אויף פון צייט צו צייט די דאָזיקע פינסטערע און פאַרהעלטעניש־מעסיק גרויסע נאָרע — גאַנצע גרופּעס און אפילו גאַנצע

“לאַדונגען” פון אַרעסטירטע. היינט אָבער בין איך דאָ דער איינציקער
“באַוואוינער”.

— דו ווירסט אַלזאָ שנאַפּס מיט קאַפע טרינקען.

“שנאַפּס מיט קאַפע” באַדייט — אויפהענגען.

לויטן ס.ס.מאַן בראַמבאַוער (וועלכער האָט אויסגעפונען און אפשר
בלויז פאַפולער געמאַכט דעם דאָזיקן “בילדערישן” אויסדרוק), מיינט
דאָס וואָרט “קאַפע” די תּליה און דאָס וואָרט “שנאַפּס” מיינט דעם
שטריק. אַדער פאַרקערט, נעמענדיק אין באַטראַכט, אַז בראַמבאַוער גופּא,
אַ נאַטאַרישער שיכור, פּלעגט — אין זיינע דרשות — אָפט פאַרטוישן
די דאָזיקע צוויי אויסדרוקן. דאָס ערגסטע איז אָבער, אַז איך באַווייז
נישט צו וויסן וועגן דעם פאַרמעסט פון דער “פאַרשיטונג”.

כדי צו ווערן אויפגעהאַנגען איז גענוג דער ערשטער בעסטער
פרעטעקסט. אין געגעבענעם פאַל וואַלט דאָס געווען מיין געפינען זיך
אויף דער פּריטשע אין מאַמענט פון אַפעל: אַ שווערער חטא, פאַר-
גרעסערט נאָך דורך מיין נישט־ענטפערן אויף די פּראַגן, וואָס דער
ס.ס.מאַן האָט זיי שרייענדיק געווענדעט צו מיר בעת זיין “דינסט”.

אויב דאָס טאַקע איז די אמתע סיבה, קען זיך נאָך דער ס.ס.מאַן
מיישב זיין. ווען זיין כעס וועט זיך איינשטילן, קען ער ווערן מילדער
און ענדערן זיין מערדערישן קאַפּריז.

כּיִהאָף דערביי, אַז עמעץ צווישן מיינע חברים האָט שוין געפונען
אַ מיטל, כדי צו אינפאַרמירן וועגן מיין אַרעסט די פּריינד, באַשעפּ-
טיקטע אין “טעכנישן ביוראָ”. די לעצטע, פון זייער זייט, פּראַבירן שוין
זיכער צו “פאַרגלעטן” און צו “פאַרהיימישן” דעם ס.ס.מאַן, דורך
עפעס אַ מתנה אַדער אויף אַן אַנדער אופן.

ליידער, שיינט די דאָזיקע השערה צו זיין אַ פאַלשע, מחמת דער
שטעלונג פון דעם אַנדערן ס.ס.מאַן: יענעם, וועלכער האָט פּרעטענ-
דירט צו דערקענען אין מיר דעם “געזוכטן פּויגל”. דאַרף מען אַלזאָ

פֿאַרשטיין, אַז די "לעקציעס" אויף דער פֿריטשע זענען געוואָרן געמסרט און די ס.ס.לייט זענען באַוואוסטזיניק אַריינגעשפרונגען אין באַראַק פֿריער ווי געוויינלעך, מיטן ציל מיך צו כאַפֿן ביי דער האַנט, בשעת מעשה? אויב די לעצטע השערה איז אַ ריכטיקע, האָבן זיי שוין זיכער "געפֿאַקט" און אַרעסטירט אויך די אַנדערע אַנטיילנעמער, דורכגעזוכט דעם שטרויזאַק און געפונען דעם רעוואָלווער. אַלס פּועל יוצא — געפינען זיך שוין מסתמא אַ צאָל פון מיינע חברים אין די אַנדערע תּפּיסות. די אויספֿאַרשונגען, באַגלייט מיט כלערליי יסורים, קומען שוין פֿאַר אין זייער פּולער "פֿראַכט". דער ענין וועט זיך פֿאַרענדיקן מיט מאַסן-דערשיסונגען און מיט מאַסן-תּליות.

איך רעכנ־אויס, אין געדאַנק, די חברים, וועלכע זענען אַריינגעמישט אין דער אַפּערע, כּפֿראַביר זיך משער־זיין, ווער צווישן זיי איז געוואָרן אַרעסטירט און וואָס האָט ער געקענט אויסזאָגן. די אַלע סברות בלייבן פּונ־דעסטוועגן נישט קיין זיכערע און פּול מיט סתּירות. אַננעמען בלינדער־הייט איינע פון זיי, כּדי זיך דערויף באַזירן, דאָס קען — אין סך־הכל — פֿאַרגרעסערן די צאָל קרבנות אַנשטאַט זיי צו פֿאַרקלענערן.

דערביי גיב איך זיך אַפּ פּולשטענדיק אַ דין וחשבון, אַז עס פעלט מיר די ניכטערקייט, פֿאַרטומלט סיי פּונעם פיזישן ווייטיק און סיי צוליב מיין צערודערונג, שווים איך אין אַ שטראַם פון אַבסעסיעס און פון נישט־באַגרינדעטע אויסרעכענונגען. כּפּרט די ציין, צעבראַכענע בעת דעם "אַריינפֿיר־סכּסוך" מיט די ס.ס.לייט, פֿאַראורזאַכן איצט, אַן אויפ־הער, אַ שטורם פון ווייטיק. דער לעצטער דעפֿאַרמירט יעדן געדאַנק.

מיט אַ געפּיל פון ביטערקייט, וואַרף איך זיך פֿאַר, אַז איך האָב זיך צעשיידט מיט דער קליינער דאָזע פון ציאַנקאַלי, באַהאַלטן אַ מאָל אונטער אַ קליינעם פּלאַסטער, צוגעקלעפט צו מיין אַרעם.

וואָס נוגע די עטלעכע פֿאַרציעס פון סם, וועלכע צירקולירן אין אונדזער גרופּע, זענען די רעזולטאַטן געווען תּמיד אַנטוישנדיקע, לאַנג פּלעגט מען טראַגן ביי זיך יענע "פֿאַרזיכערונג־ברעקלעך", ביז... אין

א געוויסן מאַמענט פלעגט מען זיי אַפטרעטן לטובת אַן אַנדערן חבר, וועלכער האָט אויסגעזען צו זיין מער באַדראָט. און דער רעזולטאַט? קיינער צווישן די, וועלכע זענען אַריינגעפאַלן, האָט נישט פאַרמאָגט קיין סם אין דער שעה פון אַנטשיידונג.

געמענדיק אין אַכט די ערנסטקייט פון איצטיקן פאַל, וואָלטן מיינע פריינד געדאַרפט אויסגעפינען אַ פאַרטל און מיר צושטעלן אַ "דאָזע". אויב נישט קיין אַנדערער, דאַרף דאָס טון עמעצער צווישן די, וועלכע זענען באַשעפטיקט אין "טעכנישן ביוראָ" און וועלכע זענען די איינ-ציקע צו האָבן אַ פּרעטעקסט אַרומצוגיין אין לאַגער.

הגם אַן קיין שום אַנשפּאַר, באַווייזט דער דאָזיקער געדאַנק זיך אַריינצובאַקומען אין מיין מוח. איך הייב־אָן צוערשט זיך פאַרצושטעלן און שפעטער באמת צו גלויבן, אַז יענע איבערשיקונג וועט מיר אַנקומען צוזאַמען מיטן מיטאָג עסן. מיין געדאַנק פאַרעקשנט זיך אויסצוואַרטן דאָס דאָזיקע עסן. אַנשטאַט איבערטראַכטן די עווענטועלע "פאַרלענגע-רונגען" פון דער אַפּערע, קאָנצענטריר איך זיך אויף די אופנים פון צע-ברעקלען דאָס ברויט, וואָס מען וועט מיר ברענגען, כדי צו געפינען דאָרט די גאולה-קערנער.

ס'איז נישט מער ווי נאָך איין אַבסעסיע. דער איינציקער — הגם נישט קיין באַוואוסטזיניקער — ציל איז צו באַזייטיקן די אמתע פּראָב-לעמען: די לעצטע זענען אַן אַ שיעור מער דרינגענדיקע אָבער אויך אַ סך שווערערע צו פאַרמולירן און צו לייזן.

דאָס עסן, אויף וועלכן איך וואַרט, קומט נישט אָן. די צייט פאַר-גיט. ענדלעך בין איך געצוואונגען צו אנערקענען די ממשותדיקייט: קיין עסן וועט מען מיר נישט געבן. דערמיט ווערט צעשטערט אויך די האַפּענונג אויף אויסמיידן די רציחות פון דער אויספאַרשונג.

אין דער שאַפּע, פּאַלט דאָס ליכט אַריין בלויז דורך צוויי נעבעכדיקע עפענונגען, וועלכע געפינען זיך זייער הויך, אויסגעקראַצט אין דער וואַנט

און וועלכע זענען באדעקט מיט שטאכל-דראַטן. איך פראַכיר זיך צו דערמאָנען די אופנים, וואָס דערמעגלעכן פעסטצושטעלן די שעה לויט דער פּאַזיציע פון דער זון און לויט דער ריכטונג פון אירע שטראַלן. אָן קיין שום רעזולטאַט. טראַץ אַלע אויסגעטראַכטע קאָמבינאַציעס און "קאָנפּראָנטאַציעס", בין איך אַבסאָלוט נישט פעאיק צו דעפינירן אויף וועלכער זייט — מערב, מזרח, צפון אָדער דרום — גייען אַרויס די צוויי "פענסטערלעך". אַ סך שפּעטער, און דאָס מאַל אָן קיין שום הילף פון טעאָריעס, שטעל איך פעסט דאָס קומען — צוערשט פון בין השמשות און דאָן פון דער נאַכט. היות די אויספאַרשונגען אין לאַגער קומען קיינ-מאַל נישט פאַר אין דער נאַכט. געוואוין איך מיך צו צום געדאַנק, אַז דער המשך וועט זיך אָפּשפּילן ערשט צומאַרגנס.

דווקא דאָמאַלט עפנט זיך אַבער די טיר. אין באַראַק גייען אַריין דער אויבער-קאָפּ אַרלאַנד, באַגלייט דורך אַ געוויינלעכן לאַגער-פּאַ-ליציסט. בשעת דער לעצטער שטעלט אַנידער אויף דער ערד אַ טאַפּ. מיט אַ שוואַרצער פּליסיקייט און דערנעבן צוויי שטיקלעך ברויט. נעמט אַרלאַנד אָן אַ פּאַזע פון אַ פּערזאָן, וואָס איז איבעראַשט דורך דער מענטשלעכער נאַרישקייט און דורך דעם אומגליק, וואָס אַזאַ נאַ-רישקייט איז מסוגל גורם צו זיין. פון דער אויפגעמאַכטער טיר פּאַלט איצט אַריין אין באַראַק דאָס ליכט פון די עלעקטרישע לעמפּ, צעשטעלט נעבן די שטאָכלדראַטן. איך זע דאָס פנים פון דעם אויבער-קאָפּ. מיט זיינע אויסגעלאַצטע אויגן און מיט זיינע געמיינע שטריכן. ס'איז אַ פנים, וואָס טיילמאַל כאַראַקטעריזירט עס אַ דורכגעטריבענעם ברוטאַל אָן סקרופּול, און אָן אַנדערש מאַל אַ פשוטן מענטשן, וועלכער איז אייביק מיד און וועלכן דאָס לעבן האָט באַרויבט פון אַלע אילוזיעס.

— "אַזוי לאַנג טראַגט דער קרוג דאָס וואָסער, ביז ער ווערט צע-בראַכן", זאָגט ער ענדלעך אויף פּויליש. דערביי הויבט ער אויף און באַוועגט מיט זיינע אַקסלען. ער שאַקלט לאַנגזאַם מיטן קאָפּ, כדי אויס-צודריקן זיין דערשטוינונג אַנטקעגן אַ נאַרישקייט, וועלכע שטייגט איבער

דעם שכל זיין שטימע, הייזעריק ווי תמיד, באזיצט איצט אן אנדייטונג פון א טיפן אומעט.

— און דאָס אַלץ, בכדי צו פוילן אין באַראַק! — גיט ער צו לֶסוף, נאָך אַ לענגערער שטילקייט. — דערצו בעת דעם אַפעל! ווען איך וואָרן, ווען איך בעט, וויל מען מיר נישט גלויבן, און איך טו עס לטובה די חברים: כדי זיי אַפצוהיטן פון אן אומגליק. און איצטער וועט איר באַצאָלן!

די פריינד באַשעפטיקט אין "טעכנישן ביוראָ", "פראַמינענטן", וואָס זענען אַמבעסטן אינפאָרמירט, באַטראַכטן אַרלאַנד¹ פאַר דעם גרעסטן אויסוואַורף, וועלכער מיידט נישט אויס קיין שום נידערטרעכטיקייט. ביי די פשוטע לאַגעריסטן איז די מיינונג וועגן אים אַ סך מער ניואַנט-סירט: אַלס אויבער-קאַפּאָ פילט אַרלאַנד טאַקע אויס די שמוציקע אויפ-גאַבעס, פאַרבונדן מיט זיינע "הויכע פונקציעס", פונדעסטוועגן פאַסירט אויך, און ער העלפט פאַרשידענע מענטשן. טיילמאָל ראַטעוועט ער זיי פון טויט אויף זיין אייגענער ריזיקע.

ווען די ס.ס.לייט האָבן אַריינגעיאָגט, נישט ציילנדיק, אַ גרעסערע צאָל לאַגעריסטן "צווישן די דראַטן", כדי זיי צומאַרגנס מאַסנווייז צו דערשיסן, האָט אַרלאַנד דערמעגלעכט אַ טייל פון זיי אין דער נאַכט זיך פון דאַרטן אַרויסבאַקומען. ער פירט אויס רעוויזיעס, ער באַרױבט — לטובת די ס.ס.לייט און מסתמא אויך פאַר זיך אַליין — געלט און צירונג. די יעניקע אָבער, וואָס האָבן ביי אים דעפּאַנירט זייערע "קאַפּי-טאַלן", צאָלט ער אויס יעדעס מאָל די דורך זיי געפּאָדערטע סומעס: ווי אין אַ באַנק, ער פאַרטראַגט נישט די "אינטעליגענטן" און ער געפינט אַן אמתע הנאה צו קענען זיי דערנידעריקן. ווען זיי שטעלן זיך אָבער איין ביי אים און בעטן אים צו טון אַ טובה, פילט ער אויס זייער בקשה: כדי מען זאָל אים באַוואונדערן. ער ווערט באַטראַכט פאַר דעם הויפּט-מסור, אָבער פון צייט צו צייט האַלט ער טרייסט-דרשות אין דער אַנ-

(1) אייגנטלעך האָט ער געהייסן נישט "אַרלאַנד", נאָר — אַרעמלאַנד.

וועזנהייט פון גאנצע גרופעס. ער פאָדערט זיי אויף "נישט צו פאָלן ביי זיך, כדי וואָס מער זאָלן איבערלעבן דאָס גיהנום". מאַנכע זעען אין אים אַ פּסיכאָלאָגישן פּאַל: היות ער האָט באַקומען אַ טראַדיציאָנעלע ייִדישע דערציאונג ווערט ער געמאַטערט דורך געוויסן-ביסן און מיט די דער-מאַנטע טובות וויל ער זיך אויסצאָלן פאַר די פאַרברעכנס, וואָס זענען פאַרבונדן מיט זיינע "פּונקציעס".

אין דער אמתן, זעט ער לגמרי נישט אויס אויף אַ מענטשן געפייניקט דורך גרויסע מאַראַלישע פּראַבלעמען. ווי מיר אַלע, האָט ער פּונדעסט-וועגן אַ גרונט צו האָסן די היטלעריסטן און צו סאָלידאַריזירן זיך מיט די קרבנות. דאָס איז די סיבה וואָס שוין האַבנדיק דערפילט זיינע טרויעריקע "אויפגאַבעס", ווערט ער פאַרט באַוועגט דורך באַגריפן פון "פאַרן מבול". אפילו די גרויסהאַרציקע נדבות, וואָס ער גיט פאַר די אויסגעהונגערטע און קראַנקע, "ווערטפולע" מענער און פרויען, דער-מאַנען די איינשטעלונג פון אַ קליינבירגער, וואָס מאַכט אַ ביליקע פּילאַג-טראַפּיע. אין דער אַפטיק, געשאַפן דורך דער לאַגער-נויט, זעען אויס די דערמאַנטע מתנות צו זיין אַן אויסדרוק פון אַ קאַלאַסאַלער אַפּפער-וויליקייט. אין די געשעפטן פון אויבער-קאַפּאָ זענען אַבער יענע סומעס פאַרהעלטניש-מעסיק לעכערלעכע און זיי קענען זיכער נישט באַדייטנ-דיק פאַרקלענערן זיין פאַרמעגן. אַריענטירט גענוי אין די אופנים פון מאַסן-דערשיסונגען און וויסנדיק, אַז די ס.ס.לייט וועלן אים נישט כאַפן ביי דער האַנט, לאַזט ער טאַקע אַרויס אַ צענדליק פּערזאָנען פון אַ צאָלרייכער גרופע פאַרמשפט צום טויט. אין דער זעלבער צייט וועט ער אַבער נישט אויסמיידן קיין שום אַנשטרענגונג און קיין שום נידער-טרעכטיקייט, כדי אויסצוגעפינען אַ "שולדיקן", אויב דער פאַל האָט שוין צוגעצויגן די אויפמערקזאַמקייט פון די ס.ס.לייט און אויב זיין ביישטייער אין פאַרמסרן קען אים צוגעבן "חשיבות" אין זייערע אויגן.

איצט האַלט ער פאַר מיר אַ דרשה אויף אַ וויינענדיקן נוסח. אומגע-דולדיק צו דערוויסן זיך מער, אַבער אין דער זעלבער צייט פאַרזיכטיק, כדי נישט אַרויסזאָגן על פי צופאַל עפעס אַ פרט, ענטפער איך:

— ס'איז טאָקע טרויעריק. דאָס האָט געקענט פאַסירן יעדן איינעם.
דער אומגליק האָט געוואַלט, זאָל עס פאַלן אויף מיר. און אָט, בין איך
מחויב אַליין עס צו באַצאָלן.

מיין באַשידענע באַמערקונג ברענגט אַרלאַנדן אויסער זיך :

— אַליין, אַליין! צוליב אייך האָבן שוין דריי צווישן מיינע אַרדנער
איינקאַסירט יענע שמיץ! די בריגאַדע פון שמאַטעס-קלייבער איז גע-
שיקט געוואָרן, אויף דריי טעג, צו דער שוואַרצער אַרבעט!

איך זוך, מיט אַנשטרענגונג, צו פאַרשטיין דעם שייכות פון די דאָ-
זיקע שטראַפן מיט די לעקציעס אויף דער פריטשע. אַז עס רעוואָלטירן
אים די קלעפּ געכאַפט דורך די אַרדנערס, דאָס פאַרשטיי איך: די אַרד-
נערס געהערן אים; זיי זענען זיינע מענטשן, זיינע דינסט-אויספירער
און זיינע דירעקטע פראַטעזשירטע. די קלעפּ האָבן זיי אָבער געכאַפט
בלויז פאַר נישט אויסליידיקן דעם באַראַק אין דער צייט. דאָס איז אַלץ.

— וואָס האָב איך צו טון מיט די שמאַטעס-קלייבערס?

— טאָקע ביי זיי האָט דאָך דער ס.ס.מאַן אייך געפאַקט און איינ-
געהאַלטן מיט צוויי וואַכן צוריק.

איך בלייב דערשטוינט. דער פאַל, וועגן וועלכן עס רעדט אַרלאַנד,
קומט מיר אויף אומדייטלעך אין זכרון.

— כ'בין דאָרט געשיקט געוואָרן דורך מיין מייסטער. ער האָט עס
שפעטער באַשטעטיקט און דערמיט איז דער גאַנצער ענין געווען פאַר-
ענדיקט.

— איר מיינט, אַז דער ס.ס.מאַן איז אַזאַ נאַר און פאַרשטייט נישט,
הלמאי אַן אַרבעטער פון קאַרטאַנאַזש האָט גאַרנישט צו זוכן ביי די שמאַ-
טעס-קלייבער? ער האָט טאָקע געלאָזט פאַלן דעם ענין. זינט דאָמאַלט
געדענקט ער אָבער אייער פרצוף. איבעריקנס שלעפט איר זיך אַן אויפ-

הער. איינמאל דעקט איך אייער מייסטער און אן אנדערש מאל דעקן איך די חברה-לייט פון טעכנישן ביורא.

ער נעמט ווידער אן זיין קלאג-טאן:

— אידיאטן, וואס איר זענט, די פראפעסיאנעלע אינטעליגענטן! איר וואלט געקענט אפשר זיין נוצלעך נאך דער מלחמה, אבער איר טוט דאך אלץ, כדי איך לאזן הענגען. איך האב פראבירט זיך איינשטעלן פאר איך ביי דעם ס.ס.מאן. ליידער, וויל ער פון גארנישט הערן.

ער מאכט נאך עטלעכע רחמנות-זשעסטן און פארלאזט די נארע, צוזאמען מיט זיין לאגער-פאליציסט.

געבליבן אליין, לאז איך זיך ווידער שווימען אין די השערות. עס שיינט מיר זיכער, אז די וויזיט פון אויבער-קאפא האט נישט פארבארגן קיין שום בייזוויליקייט. ער האט אפילו נישט פראבירט זיך עפעס צו דערוויסן.

אין א געוויסן מאמענט, אנטדעק איך אויף א מאל מיט דערשטוינונג, אז אין צווישנצייט האב איך שוין אויפגעגעסן מיין גאנץ ברויט. די משונהדיקע פעסטשטעלונג רופט ארויס ביי מיר צוערשט א געפיל פון טיפער אנטווישונג. אזוי ווי עמעצער וואלט מיך שרעקלעך אפגענארט. דערנאך קומט די פשוטע קאנקלוזיע: אויב ס'איז דארטן געווען דער סם, האב איך אים אין יעדן פאל אראפגעשלונגען, צוזאמען מיטן עסן. אביסל שפעטער הייב איך אן צו טראכטן, אז אלע מיינע פאראויסזעאונגן גען בנוגע איבערשיקן פון דער "לעצטער דאזע", זענען געווען נישט מער ווי סתם-אילויעס.

דער צאן-ווייטיק, איינגעשטילט אדער פארגעסן בעת דעם וויזיט פון אויבער-קאפא, הייבט אן איצטער אויפסניי צו פייניקן. ער איז באגלייט מיט ווייטיקן אין אלע טיילן פון מיין קערפער. דאס אלץ שטערט נישט דעם געדאנק צו פירן זיין עקשנותדיקן דיאלאג מיטן טויט. די דאזיקע

געשפרעכן ציען זיך כאַאטיש, אָן אַ סוף, און זיי זענען — ווי תמיד — אָן אויסוועג. די גאַנצע דיאַלעקטיק און די אַלע איינשטעלונגען זענען שוין פון לאַנג אָפגענוצט: אַזוי פיל מאָל זענען זיי שוין געווען פאַרמור-לירט מכוח "דער לעצטער מינוט", וועלכע פלעגט זיך מיט פאַטאַליטעט איבערחזרן, אָן איצטער קומען זיי צוריק אַלס פאַרטיקע, באַקאַנטע, פול-שטענדיק-דעפינירטע. און דאָך, טראָץ דעם וואָס זיי זענען אויסגעליי-דיקט און באַפרייט פון יעדן סיורפרייז, הערן זיי נישט אויף צו פאַרסמען, צו מאַטערן, צו אונטערדריקן. הגם אַזוי פיל מאָל זענען זיי שוין געווען אויסגעפרוואוט, איבערגעלעבט, קאַנסומירט, שטויסט זיך כסדר די האַר-בע ביטערקייט פון "קיינמאָל מער" קעגן די ווענט פונעם באַוואוסטיין.

צומאַרגנס, אין דער פרי, קומט "מיין" ס.ס.מאַן אַריין אין תפיסה, באַגלייט דורך דעם אויבער-קאַפּ און דורך אַ לאַגער-פאַליציסט.

דער ס.ס.מאַן איז אין אַ גוטער שטימונג. לאַכנדיק, וואַרפט ער אויף מיר אַ נאַכלעסיקן בליק. באַלד דערנאָך דרייט ער זיך אויס צו דער טיר און קוקט אין דער ריכטונג פון דעם אַפּעל-פּלאַץ, פאַרשטעלט אין אַ גרויסער טייל דורך די באַראַקן. כדי צו פאַרשטעלן דאָס גענעצן, פאַר-דעקט ער זיין מויל מיט דער האַנט. דאָן זאָגט ער אַרויס עטלעכע זאַצן, אין אַ טאָן פון אַ נישט-וויכטיקער פּלוידעריי, ווידער אַ מאָל מאַכט ער אַ רמו צו דעם "פויגל געכאַפט אין זיין שטייג" און צו מיין "חוצפה".

הגם איך בין דורכגעדרונגען מיט אַ געפיל, אַז יעדער פּרוואו פון באַרעכטיקן זיך איז אומזיסט, ריזיקיר איך צו לאָזן הערן מיין וואַרט.

מיט אַן אונטערטעניקער שטימע זאָג איך אים, הלמאי איך האָב געהאַט אַ טעות אין אויסרעכענונג פון דער צייט און איך האָב נישט געוואוסט, אַז דער אַפּעל האָט זיך שוין געדאַרפט אָנהייבן. צו מיין גרוי-סער דערשטוינונג, לאָזט מיך דער ס.ס.מאַן רעדן. לשם ענטפער, ברעכט ער אָבער אויס מיט אַ געלעכטער:

— און וועגן דעם אלעמען דערמאנסטו דורך ערשט איצט? אין מאָ-
מענט, ווען מען האָט דורך געפאַקט, ביסטו געווען טויב און שטום, אָדער
וואָס? דו האָסט מסתמא געמיינט, אַז נישט דו מיר, נאָר אַז איך האָב
דורך געדאַרפט בעטן!

דאָ מישט זיך אַריין דער אויבער־קאַפּאַ:

— מען האָט געדאַרפט — שרייט ער — באַלד בעטן דעם הער
שאַרפירער. תיכף ומיד! מאַכט עס כאַטש אַצינד, אידיאָט וואָס איר
זענט! דער הער שאַרפירער איז אַ גוטער. ער מיינט בלויז דאָס גוטס
פון די העפּטלינגען. אַרדענונג מוז אָבער זיין!

דער ס.ס.־מאַן מאַכט אַ גרימאַס פון פאַראַכטונג:

— יעצט איסט עס שאַן צו שפּעט דאַפּיר! יעצט ווירסט דו שאַן
קאַפּע מיט שנאַפּס טרינקען.

און אין דער זעלבער רגע פאַרלאָזט ער די נאָרע. אַרלאַנד גייט אים
אונטערטעניק נאָך, אָבער געפינט נאָך אַ געלעגנהייט צו זאָגן מיר, אויף
פּויליש, מיט אַ געמיש פון רחמנות און פאַרוואורף:

— מען האָט געדאַרפט אים בעטן, אידיאָט, וואָס איר זענט! בעטן
מיט תחנונים!

די טיר פאַרמאַכט זיך. איך בין פאַרשטומט און — אין דער זעל-
בער צייט — אויסגעליידיקט פון יעדן געדאַנק: דאָס גוטע געמיש
פון ס.ס.־מאַן האָט געגעבן אַלס רעזולטאַט, בלויז די באַשטעטיקונג
פון דעם טויט־אורטייל. וויאָזוי פאַרטיידיקן זיך קעגן דעם אומאַפּשפּאַר-
באַרן געפּיל פון אַבסורד?

די טיר פון דער נאָרע הייבט־אָן ווי צו ווערן דורכזיכטיק. איך
זע אין געדאַנק אַלץ, וואָס עס קומט פאַר אין לאַגער:

...זיי זאַמלען זיך אויפן אַפעל־פּלאַץ. די בריגאַדיערן שרייען און

זיילן די שורות. דאן... דער אפעל האט זיך שוין מסתמא אָנגעהויבן.
...אויפהענגען נאָך אַ מענטשן, דאָס וועט דאָ קיינעם נישט פאַרחידושן.
מיטן אויסנאָם פון מיינע פּערזענלעכע פּריינד און די, וואָס זענען אַלאַר-
מירט געוואָרן דורך דער סכנה פון מאַסנהאַפּטע אַרעסטן, וועט מיין
טויט אויף דער תליה פאַרלייבן אַנאַנים. ס'וועט זיין נישט מער ווי
נאָך איין טויטער אין דער טאַג-טעגלעכער כראַניק.

נישט וויסנדיק פאַרוואָס איך טו עס, שפאַר איך זיך איין צו דער-
מאַנען די עקזעקוציעס אין לאַגער, וועלכע איך האָב בייגעווינט.
זיי זענען אָבער געווען צו פיל. אין רעזולטאַט — קיי איך איבער נישט
סיטואַציעס, נאָר אַפּגעזונדערטע שיריים פון בילדער: פּראַגמענטן, וועל-
כע פלעכטן זיך צונויף איינע מיט די אַנדערע און פאַרלירן זייער איי-
גענעם אויסדרוק. דאָס אויפהענגען אויף די תליות איז געווען ענלעך
צו אַ גרוילעך מאַריאַנעטן-שפיל. דער טויבער ווייטיק, וואָס פלעגט,
בשעת יענע "אויסבילדונג"-ספּעקטאַקלען, דורכדרינגען, אונדז, די גע-
צוואונגענע צושויער, האָט געצויגן די יניקה גיכער פון אונדזער איי-
גענער ביטערקייט ווי פון דער "פאַרשטעלונג" גופא. דער ספּעקטאַקל,
רעדוצירט צו עטלעכע באַוועגונגען, איז געווען פשוט ביז צו פאַר-
צווייפלונג.

איך ווייס נישט פאַרוואָס, אָבער — פון יענע אַלע אויפגעהאנגענע
— זע איך, אין מיין געדאַנק, איצט בלויז צוויי און דערצו די "באַנאַל-
סטע". דער ערשטער פון זיי האָט אַרויסגעוויזן אַזאַ גלייכגילטיקייט, אַז
ער האָט געמאַכט דעם איינדרוק פון אַ פאַרשלאַפּענעם און בפרט פון
אַ פּוילן. דער צווייטער האָט גענומען צו זאָגן ווידוי. נישט דורך אומ-
געהאַרצאָמקייט אָדער רעוואָלט, נאָר דורך אַ פשוטער צעשטרייטקייט
האָט ער פאַרפלאַנטערט די באַפעלן, וואָס עס האָט אים געגעבן דער
"דינסט-ס.ס.מאַן". איך האָב זיך דאַמאַלט געפונען אין דער ערשטער
ריי פון די לאַגער־סטן, גאַנץ נאָענט צו דער "סצענע", און איך האָב
געהערט, ווי דער ס.ס.מאַן האָט צו אים אויסגעשריגן:

— רעדן צו דיין ינהאָואַ, דערויף וועסטו האָבן גענוג צייט שפעטער,
אין הימל. איצט הער דיך איין צו דעם, וואָס איך הייס דיר טון.

היות דער פאַרמשפּטער האָט נאָך אַלץ נישט פאַרשטאַנען אָדער
נישט צוגעגעבן קיין אויפּמערקזאַמקייט זיינע ווערטער, האָט דער ס.ס.
מאָן מיט אַן אימפעט אים געהאַלפּן אַריינצושטעלן זיין קאַפּ אין דער
פעטליע און אים אַרונטערגעשטופּט אונטער דער תּליה. אין דער זעלבער
צייט האָט ער געוואָרפּן אַ בליק אויף זיין האַנט-זייגערל און ער האָט זיך
דערשראַקן, באַמערקנדיק די פאַרשפּעטיקונג אין דעם אַרויסמאַרש פּון
די בריגאַדעס. נישט קוקנדיק מער אויף דעם קרבּן, וועלכער האָט —
אין צווישנצייט — שוין געהאַנגען, האָט ער געגעבן אַ סיגנאַל פאַר די
אַנדערע ס.ס.-לייט. די לעצטע האָבן תּיכף ומיד געגעבן אַ שפּרונג אין
דער ריכטונג פּון די רייען. זייער געשריי "צו דער אַרבעט!", איז תּיכף
באַגלייט געוואָרן מיט די שנעלע באַוועגונגען פּון זייערע בייטשן. עט-
לעכע פאַרטמלטע בריגאַדירן האָבן דאַמאַלט פאַרגעסן, אַז דער באַ-
פעל צו מאַרשירן זייער שנעל באַפּרייט לחלוטין נישט פּון די "האַלב-
אומקערן זיך" און פּון די אַלע אַנדערע פאַראויסגעזעענע מאַרש-עוואָל-
ציעס. אין דער געשאַפענער פּאַניק, האָט יעדער געטראַכט בלויז וועגן
דעם, וויאזוי אַרויסגיין אַליין אָן אומבאַשעדיקטער און קיינער האָט שוין
מער נישט געהאַט קיין שום חשק צו קלערן וועגן דעם טויט. דער מת
האָט געהוידעט אַ קאַלטער, שוין אַ פאַרלאַזטער, שוין אַ פאַרגעסענער.

די דאָזיקע צעמישטע בילדער האַלטן זיך איין אין מיין זכרון נישט
מער ווי אַ וויילע. זיי ווערן אַרויסגעשטויסן דורך אַ דערמאַנונג, נישט
פּון אויפהענגען, נאָר פּון אַ דערשיסונג.

דער פּאַל איז פאַרגעקומען ווינטערצייט. די רייען פּון די לאַגע-
ריסטן, דערדריקט דורך דעם מוראדיקן פּראַסט, זענען געשטאַנען אויפּן
פּלאַץ בלויז מיטן כּוח פּון אַנשטרענגונג, וואָס זי אַליין האָט שוין געשיינט
זיך צו פאַרוואַנדלען אין אַ פאַרגליווערטן אייז-זייל. און אַט, אין מאַמענט,
ווען דער אַפעל האָט שוין געהאַלטן ביי זיין סוף, האָבן די ס.ס.-לייט

געהייסן אַרויספירן צוויי יונגע בחורים און אַנגעהויבן די עקזעקוציע.

זיי האָבן באַפוילן די קרבנות זיך אויסטון. דער יינגערער צווישן די בחורים האָט זיך שנעל און געשיקט באַפרייט פון זיינע שמאַטעס. דער אַנדערער, פאַרשטייפט דורך דער פראַסט, איז נישט געווען אימשטאַנד עס צו טון. זיין נאַקעטער חבר איז דאַמאַלט צוגעלאָפן אים צו העלפן און געריסן מיט אומגעדולד זיין אַנטועכץ.

די דאָזיקע איילעניש האָט לוסטיק געמאַכט דעם ס.ס.מאַן, וועלכער האָט זיי געדאַרפט שיסן. ער האָט טאַקע שוין אַנגעהויבן זיין באַליבטן שפּיל, כדי פאַרלענגערן זעם ספּעקטאַקל. צוויי מאָל נאַכאַנאַנד האָט ער אויפגעהויבן זיין ביקס, אַנגעצילט די רער אין דער ריכטונג פון די בחורים, וואָס האָבן דערוואַרט דעם טויט. צוויי מאָל האָט זיך געלאָזט הערן דער שאַרף פונעם ביקס-צינגל, אָבער קיין שאַס איז נאָך נישט געקומען.

ווען דער עלטערער בחור איז געפאַלן אונטער דער ווירקונג פון דער קעלט, האָט אים דער יינגערער אויפגעהויבן און אים אונטערגעהאַלטן. היות אויך ער אַליין איז שוין אָבער געווען דערדריקט און פאַרשטייפט דורך דער פראַסט, האָט ער זיך געוואַנדן צו דעם ס.ס.מאַן און אויס-געשריגן:

— שנעלער, ווילדע חיה! אויסווארף!

טראַצדעם וואָס די דאָזיקע ווערטער האָט ער אויסגעשריגן מיט אַ שטאַרקער שטימע, וועלכע האָט זיך צעטראָגן ווייט אין די רייען פאַר-שטייפטע אויפן פלאַץ, האָט דער בחור נישט געהאַט אַפילו די לעכער-לעכע סאַטיספאַקציע, זיי זאָלן ווערן פאַרשטענדלעך פאַרן תליון. פאַר-אינטריגירט דורך דעם געשריי פון דעם געפייניקטן, האָט דער ס.ס. ווי-דער אַראַפגעלאָזט זיין ביקס, געגעבן אַ סימן איינעם פון די לאַגער-פאַ-ליציסטן, ער זאָל זיך דערנענטערן און אים געהייסן איבערזעצן אויף דייטש די זאַצן, וואָס זענען אויסגעשריגן געוואָרן אין דער פוילישער

שטראך. ציטערנדיק פאר זיין אייגענער הויט, האָט דער לאַגער־פּאַלי־
ציסט דערשטיקט די מאַיעסטעט־באַליידיקונג און געגעבן די פּאַלגנדע
ווערסיע:

— ער ווענדט זיך צו אייך, הער שאַרפּירער, מיט דער אונטערטע־
ניקער בקשה, איר זאָלט אים שענקען אַ "גנאָדע־קויל", שיסנדיק וואָס
גיכער.

אויפן הענקערס פנים האָט זיך באַוויון אַ שמיכל פון סאַטיספאַקציע.
מיט אַ גוט געמיט פון אַ וואוילטוער, האָט ער נאָך איין מאָל אויפגעהויבן
זיין ביקס, געצילט און דאָס מאָל שוין יאָ אויסגעשאַסן. די צוויי בחורים
זענען געפאַלן, איינער נעבן אַנדערן, לעכערלעך ביז צו פאַרצווייפלען:
ווי ליאַלקעס, ביי וועלכע מען האָט אַרויסגענומען עפעס אַ שרויף פון
זייער מעכאַניזם; ווי פופּעס אין אַ יאַריד־באַראַק, געטראַפענע דורך אַ
קויל פון אַ זונטיק־שיסער, וואָס פאַרווילט זיך.

צוערשט איז דערגרייכט געוואָרן און געפאַלן דער עלטערער פון די
צוויי קרבנות. דער יינגערער, איידער די קויל האָט אים דורכגעלעכערט,
האָט נאָך באַוויון צו וואַרפן אין ריכטונג פון ס.ס.־מאַן:

— פּחדן! רוצח!

דאָס מאָל האָט דער תלין אפילו נישט געטראַכט זיך לאָזן איבער־
זעצן זיין אויסגעשריי. מסתמא איז ער געווען איבערצייגט, אַז ס'איז
געווען אַן אויסדרוק פון דאַנקבאַרקייט: "אַ דאַנק, אַ האַרציקן דאַנק!"

די דערמאנונג פון יענע אויסקרומונגען און קאַנוואולסיעס פאַלט און
לייגט זיך אַרויף אויף מיר, אַ שווערע, אַן אומאַפּשפאַרבאַרע. וואָס איז
דער מענטש אימשטאַנד צו טון קעגן די קאַמישע אויסוירקונגען פון
אומגעלומפערטקייט פונעם אייגענעם, דורכגעווייטיקטן גוף? וויאַזוי, גע־
מאַטערט דורך דעם ציין־ווייטיק, קען מען איינהאַלטן אַ ניקטערקייט פון
געדאַנק? וואָס קען אַ נאַקעטער מענטש טון קעגן דעם פאַרעטערנישן
כוח פון פּראַסט?

לכל הפחות דער פראָסט דראַט נישט מער. און נישט די נאַקעט־קייט, וואָס אַנטוואָפנט אויך גייסטיק, ס'איז זומער און, זינט דער פראָסט איז אַוועק, צווינגען נישט די ס.ס.־לייט די צום טויט־פאַרמשפטע זיך אויסצוטון פאַר דער עקזעקוציע.

ווען די טיר עפנט זיך ווידער און דער אויבער־קאָפּאָ באַ־גלייט דאָס מאָל דורך צוויי לאַגער־פּאַליציסטן, פירט מיך אַרויס פון דער נאָרע, שיינט דער פרימאַרגן צו זיין אַ פראַכטפולער.

די דריי מענטשן בלייבן אין אַ פאַרכמורעטן שטילשווייגן. בשעת זיינע צוויי אַקאָליטן מיידן אויס צו קוקן אויף מיר, נעמט אַרלאַנד אָן אַן אויסדרוק פֿון דערשלאַנגקייט און פון פאַרטראַכטעניש, וועלכע ער קען אַזוי גוט אימפּראַוויזירן. ער באַוועגט דערביי מיט די אַקסלען, ווי ער וואַלט געוואַלט זאָגן: "דו האָסט דאָס, וואָס דו דו האָסט אַליין פראַ־וואַצירט. וואָס קען איך דערויף טון?"

פאַר דער נאָרע שטייט אַן אַסקאַר¹, אוקראַאינער אָדער רוס, אַב־געטון אין זיין שוואַרצן אַוניפּאָרם, מיט אַ ביקס. זיין אָנוועזנהייט דאָ איז אפשר נישט מער ווי אַ צופאַל, ווייל בדרך כלל פירן אויס די אַסקאַרן זייער דינסט אויף די וואַכטורעמס און פון יענער זייט דראַטן, נישט אַריינגייענדיק אין דעם אינערלעכן לאַגער גופא.

איך האַלט זיך אינסטינקטיוו איין, כדי זיך אויסגלייכן און זיך אַ ביסל צעוויגן. דער אַסקאַר קוקט מיך אָן מיט אַן אויסדרוק פון מיט־לייד, וואָס צעגיסט זיך אויף זיין אומבאַוועגלעכן און ברוטאַלן פנים פון אַ געזונטן מענטשן, בלאַזירט דורך זיין כוח. דערנאָך, מסתמא כדי מיר צוצוגעבן קוראַזש, זאָגט ער אויס אַ טריוויאל רוסיש ווערטל, וואָרט אויס אַ רגע און, מיט אַ זאַפטיקן אַקצענט פון ניהיליזם, וואַרפט ער צו:

— פייף אויפן לעבן! נאַפלעוואַט! (שפיי דערויף!).

(1) סאַויעטן, קריגס־געפאַנגענע, אין דייטשער דינסט.

די לאַגער-פּאָליציסטן פירן זיך אויף העפלעך און תמיד ווי מענטשן, וועלכע האָבן גאַרנישט צו טון מיטן גורל, וואָס דערוואָרט מיר. זיי דער-מאַנען מיר בלויז, אַז מען דאַרף זיך פאַרט אַ ביסל צואיילן. ווען מיר הייבן אָן ווידער צו גיין, האַלט דער אויבער-קאַפּאָ אפילו פאַר נוצלעך זיך צו אַנטשולדיקן:

— וואָרום די ס.ס.לייט קענען ווערן אומגעדולדיק און זיך דע-נערווירן.

נישט קוקנדיק אויף מיין דערדריקונג, גליטשט זיך אַריין אין מיינע כאַאָטישע מחשבות אַ משונהדיקער "אַ פּראָפּאָ". ס'איז אַ לעכערלעכער אַנעקדאָט וועגן עפעס אַ צום טויט-פאַרמשפטן, וואָס מען האָט אים גע-פירט, אין מיטלאַלטער, צום שטאַט-פּלאַץ, וואו עס האָט געדאַרפט פאַרקומען זיין עפנטלעכע עקזעקוציע. זעענדיק, ווי זיינע היטער שטופן פאַנאַנדער די צושיער, כדי אים דורכפירן איבער דעם געדיכט-פאַר-זאַמלען המון, האָט ער זיי באַרוואַיקט, זאָגנדיק: "איר מוזט זיך נישט אַזוי אײלן, הערן וועכטער. מיר וועלן זיין אין דער צייט. פריער ווי איך וועל דאַרט אַנקומען וועט זיך דער ספּעקטאַקל סיי ווי סיי נישט אָנהויבן".

איך דערפיל אַ חשק, וואָס איז ענלעך צו אַן איינשפּריצונג: זאָגן די זעלבע זאָך צו מיין עסקאַרטע, בלויז כדי זיך געבן אַן "אויסזען", בלויז כדי איבעררייסן דאָס שטילשווייגן. מיין האַלדו פאַרברייטערט זיך און פאַרענגערט זיך, אָבער מיין מויל וויל זיך נישט עפענען. אַ רגע שפעטער פאַרלירט זיך שוין דער גאַנצער איינפאַל, ווי ער וואַלט פאַרשאַטן גע-וואָרן מיט באַוועגלעכע זאַמדן. איבעריקנס זענען מיר שוין דורכגעאַנגען דעם זייטן-באַראַק, וועלכער האָט אונדז פריער פאַרשטעלט דעם אַפעל-פּלאַץ. דער לעצטער צעלייגט זיך איצט פאַר אונדז, אין זיין גאַנצער שוידער-פּראַכט. די בריגאַדעס, וואָס זענען אויסגעשטעלט אומבאַוועגלעך איינע נעבן די אַנדערע, מאַכן — געזעענע פון דאַנען — אַן אומהיימלעכן, אָבער פאַרט אַ גראַנדיעזן איינדרוק.

דאָס איז די מינוט צו דעצידירן ענדלעך און צו ענטפערן זיך אַליין אויף דער פראַגע, וועלכע איך האָב זיך שוין מער ווי איין מאל געשטעלט : — דאַרף איך, יאָ אָדער ניין, וואָרפן אָן אויסגעשריי קעגן די הענקער, אָן אויסגעשריי, וואָס איז די איינציקע מעגלעכע פאַרם פון דער לעצטער אויפפאַדערונג? אויב יאָ, איז עס איצט דער מאַמענט אויסצואוויילן די געהעריקע ווערטער.

ווען איך האָב געטראַכט וועגן דעם אין דער תּפּיסה, האָט דער געדאַנק וועגן יענעם קלאַסישן זשעסט אַרויסגערופן ביי מיר מער פאַר-דאַכט ווי באַגייסטערונג.

בעת אַן "אויפנאַמע" פון נייע לאַגעריסטן, האָט זיך אַ פּריש-אַנגע-קומענער העפּטלינג "באַצאַלט" די דאָזיקע סאַרט פון אַרויסרוף. ביים אַריינגאַנג, וואו מען האָט רעווידירט די ניי-אַנגעקומענע, איז אים פאַרט געלונגען אויסבאַהאַלטן אונטער זיין צונג אַ קלייניקע צעלולאָזע-טרייבל, אַנגעפילט מיט ציאַנקאַלי. זיכער ביי זיך, מכוח דיספּאַגירן מיטן דאָזיקן "רעזערוו-אַרויסגאַנג", האָט ער חוצפּהדיק פאַרלאָזט די רייען, געגעבן אַ שלינג דעם סם און, דערנענטערנדיק זיך צו די ס.ס.לייט, אויסגע-שריגן : — "נידער מיט היטלער!". איידער די ס.ס.לייט האָבן באַוויזן אים צו כאַפּן, איז ער געפאַלן אַ טויטער. די אסקארן זענען דאַמאַלט געוואָרן באַאויפּטראַגט אויפצוהענגען דעם מת אויף דער תּליה און שלאַגן אים אַ גאַנצע שעה מיט בייטשן. גלייכצייטיק, לשם רעפּרעסיעס, זענען געקומען אין באַוועגונג די בייטשן און די שאַסן געווענדעט קעגן אַנדערע העפּטלינגען. דער ספּעקטאַקל איז געווען נישט קיין "פּאַטאַ-גענישער" און נישט קיין דערהויבענער. אַנשטאַט אויפצוהייבן די מאַ-ראַל פון די לעבן-געבליבענע, האָט ער גובר געווען בלויז זייער פאַרביי-טערונג און זייערע טענות. איצט, אין אַנבליק פון אַפּעל-פּלאַץ, שיינט מיר צו זיין אַבסורדאַל דער געדאַנק איינצושאַפן מיר דעם לוקסוס פון אַזאַ זשעסט, וואָס איז אויסגעליידיקט פון יעדן זין. איז דען אַבער דער דאָזיקער באַשלוס מיינער אַ פּועל-יוצא פון פּריי-דורכגעטראַכטע עלע-

מענטן, אָדער פאַרקערט: אינספירירט בלויז דורך דער שוואַכקייט און דורך דער מידיקייט לפנים דעם נישט-אויסמידבאַרן סוף?

מיר קומען אָן צו פרי. פאַרלאָזטע און פאַרגעסענע, מוזן מיר וואַרטן נעבן דעם פרימיטיוון תליה-געשטעל. היות דער לאַגער-קאַמענדאַנט איז נישטאָ, ווערט דער אַפעל געפירט דורך איינעם צווישן די ס.ס.-ישע אונטער-אַפיצירן. ער גיט אַרויס די באַפעלן. זיינע חברים שלעפן זיך דאָ און דאָרט און קאָנטראַלירן דאָס אויפפירן זיך פון די שקלאַפן.

אויף זיינע געשרייען לייג איך נישט קיין אַכט. זיינע באַפעלן זענען מיר שוין נישט נוגע. פונקט אַזוי ווי זיינע באַלערנדיקע קאַמענטאַרן, וועלכע ער מאַכט אויף מיין חשבון. אַלס רעזולטאַט פון מיין נישט-אויפּמערקזאַמקייט, וועט דער המשך, וועלכער וועט קומען, פאַרלירן אַ סך פון זיין צונויפבונד.

איז עס מעגלעך, אַז דער מוח זאָל זיין איבערפולט מיט זכרונות, מיט דערמאנונגען, און — אין דער זעלבער צייט — אַן אויסגעליידיק-טער און פאַראַליזירט? דאָס טאַקע קומט פאַר ביי מיר: אַן אַנאויפ-הערלעכער געדראַנג פון בילדער, וועלכע באַוועגן זיך אין דער פּוסט-קייט פון חלל.

איך זע, ווי דער ס.ס.-מאַן דערנענטערט זיך אין מיין ריכטונג און ווי — גלייכצייטיק — צוויי אַנדערע שטעלן זיך אין דיסטאַנס פון עטלעכע מעטער. דערנאָך איז עפעס אַ טומל אַרום מיר, עטלעכע גע-שרייען, וואָס זענען מסתמא באַפעלן, אַן אַנהויב פון געלעכטער, וועלכער גיט זיך נישט אפילו די מי צו זיין אַן איבערגעטריבענער, אַ פאַר-פלאַנטערטע רייסעניש. און דאָן אַן אויסבליק, ניין — נישט פון דער תליה, נאָר פון אַן עק פון שטריק, וועלכער פאַלט און שלעפט זיך אויף דער ערד. איך פאַרשטיי נאָך, אַז איך פאַרליר יעטוועדן אַנשפאַר, — אַן איינדרוק באַגלייט מיט ווערגן זיך — אַ גרויזאַמען און פאַרט אַ לע-כערלעכן, ווייל לעכערלעך-פאַראויסגעזעענעם, ווייל לעכערלעך-דערוואַר-

טען, און אַ פאַרנעפּלטער באַוואוסטזיין, אַז טאַקע דאָס איז שוין שליס-
לעך — דער סוף.

האַב איך זיך, וועגן דעם אַלעמען, אַפּגעגעבן אַ דין וחשבון אין
מאַמענט גופא פון מיין "ווידער-אויפּלעבן", אַדער האָב איך עס רעקאַנס-
טיטואירט ערשט שפּעטער, זוכנדיק אין מיין זכרון און מאַכנדיק קלאַר די
דאָרט איינרעגיסטרירטע עלעמענטן, אַזוי ווי מען פּלעגט אַנטוויקלען די
בילדער, וועלכע מען האָט פּריער מעכאַניש אַנגעזאַמלט אויף אַ פּאַטאַ-
גראַפּישן באַנד ?

אַפּילו אין דער דאָזיקער רעקאַנסטרוקציע, רעדוצירט זיך די גאַנצע
סצענע צו ווייניקע פּרטים : מיין פּלוצימדיק דערוועקן זיך אויף דער
ערד... אַ געפּיל פון פּאַרטומלטיקייט, אַ שאַס, וועלכער פּאַלט נאָענט,
כמעט ביי מייע פּיס, דער באַפעל : "האו אב !" (טראַג זיך אָפּ!). און
מיין ווילדער געלויף אין דער ריכטונג פון העפּטלינגען, אויסגעשטעלטע
נאָך תּמיד אויפן פּלאַץ, אין גלייכע רייען.

שפּעטער וועלן מיר מייע חברים באַריכטן פּאַלגנדעס : אין מאַ-
מענט, ווען איך האָב זיך געפּונען שוין אין דער לופּט, האָט זיך דער
שטריק איבערגעריסן, איך בין געפּאַלן אויף דער ערד, כדי מיך עלע-
גאַנט אויפוועקן, האָט דאָמאַלט דער ס.ס.מאַן אויסגעשאַסן, אָבער נישט
אין מיר גופא. דערנאָך האָט ער געגעבן דעם באַפעל : "האו אב !".

דער דאָזיקער אויסרוף פּלעגט ביי יעדן העפּטלינג אַרויסרופן אַ רע-
אַקציע, וואָס די פּסיכאָלאָגן דעפּינירן אַלס אַ "באַדינגטן רעפּלעקס" :
לאָזן זיך אין לויף, וואָרום אַ לאַגעריסט, וועלכער האָט עס זאַפּאַרט
נישט געטון, פּלעגט ווערן דערהרגעט אונטערן פּרעטעקסט, אַז ער איז
"אומפּעאיק צו דער אַרבעט", אַ קריפּל, יענעם "קאַנדיציאָנעלן רעפּלעקס"
האַב איך מסתּמא צו פּאַרדאַנקען, וואָס טראַץ מיין צושטאַנד פון האַלב-

באָוואוסטזיין, האָב איך גענומען לויפן אין דער ריכטונג פון די געצוואונג-
גענע צושויער.

די העפטלינגען פון דער ערשטער ריי האָבן זיך אויף אַ רגע דער-
ווייטערט איינער פון דעם אַנדערן, מאַכנדיק אַזוי אַרום אַ שפאַרע, כדי
מיר צו דערמעגלעכן אַריינדרינגען הינטער זיי, באַלד דערנאָך האָבן זיי
זיך ווידער צונויפגערוקט און, שליסנדיק די ריי, צוריקגעבויט זייער
קאַרעקטע פּאַזיציע.

אין די רייען בין איך אָבער געווען אַן איבעריקער, אַן "איבער-
פלוס". עמעצער האָט דאָמאַלט געהאַט די גליקלעכע איניציאַטיוו מיך
איבערגעבן אין די הענט פון דער נאָענטסטער גרופּע. די לעצטע האָט
מיך דערלאָנגט זייערע שכנים. אויף דעם אופן האָב איך סוף כל סוף
זיך געפונען אין מיטן פון דער בריגאַדע, צו וועלכער איך האָב געהערט.
דאָ, האָבן מיינע פּריינד גענומען פּראָוויזאָריש צו באַנדאַזשירן מיינע
וואונדן.

אַ גענויערע דיאַגנאָזע האָט מען געמאַכט דריי שעה שפעטער, אין
אַ קעלער, וואָס האָט זיך געפונען אונטער די קאַרטאָנאַזש-וואַרשטאַטן
אין ד. א. וו. (דויטשע אויסריסטונג-ווערקע). אַ חוץ אַלע אַנדערע באַשע-
דיקונגען, האָב איך געהאַט בלוט-וואונדן אויף ביידע פיס. די קויל, וועל-
כע דער ס.ס.מאַן האָט אויסגעשאַסן, כדי מיך "אויפוועקן", איז געפאַלן
אין אַ שטיין און זיך פון אים אָפּגעשלאָגן. די שפּליטערס האָבן מיך דער-
גרייכט פון ביידע זייטן. הגם נישט קיין טיפע, זענען די וואונדן געווען
גרויס און פאַרשמוצט. דער דאָקטאָר באַריס פּליסקין, — אין דער
תּקופּה פון דער "רייניקונגס-בריגאַדע" — אַ געוועזענער אַנטיילנעמער
אין אונדזערע געהיימע ליטעראַרישע "אַוונטן",¹ האָט זיי געהיילט אין
גרעסטן סוד. די קוראַציע איז געווען אַ לאַנגע און סוף כל סוף האָט זי
איבערגעלאָזט צוויי אימפּאַזאַנטע שפורן: אויף יעדן פוס — איינע. אויב

(1) זע מײן „ליטעראַטור אין לאַגער“.

איבער פון זיי איז א סך ברייטער פון דער אַנדערער, איז עס דערפאַר, ווייל זי געפינט זיך אַרומגערינגלט מיט אַן אַפּדרוק פון אַ ס.ס.ישן שטיוול: אַן אַנדענק פון דעם "וויכוח", וואָס איז פאַרגעקומען אין סאַמען פּראָלאָג פון דער מעשה.

איז מײן אַפּרייסן זיך פון דער תּליה געווען אַ צופאַל?

צו פיל פּערזאָנען, מיטן אויבער-קאַפּאָ בראש, האָבן געמאַנט אַנער-קענען זייער פאַרדינסט, כדי מען זאָל זיין אימשטאַנד גענוי פּעסטצור-שטעלן זייער קאָנקרעטן אַנטייל אין דעם פאַרלויף פונעם פאַל.

בעת איך בין געזעסן אין דער תּפּיסה, האָבן עטלעכע פון מײנע פּריינד, באַשעפּטיקט אין "טעכנישן ביוראָ", געטון אַלץ, כדי איבער-צייגן דעם אויבער-קאַפּאָ, ער זאָל "אַרגאַניזירן" עפּעס צוועקמעסיקס און איינשטילן דעם ס.ס.מאַן. לויטן אויבער-קאַפּאָ און זײנע אַסיס-טענטן, איז דער באַשריבענער אינצידענט פאַרגעקומען נישט צוליבן איבעררייסן זיך פונעם שטריק, נאָר צוליבן נאָכלאַזן פון דער פּעטליע. לויט דער זעלבער ווערסיע, האָבן דאָס טאַקע זיי, דער אויבער-קאַפּאָ און זײנע לאַגער-פּאַליציסטן בכּוונה דערלאַנגט אַ שטריק מיט אַ קויס-צונויפגעבונדענער פּעטליע.

נאָכדעם ווי איך בין "אויפגעוועקט געוואָרן", ווען איך האָב באַקומען דעם באַפּעל "אַבצוהאָן" און דערגרייכט די העפּטלינגס-רייען, אויסגע-שטעלטע אויפן אַפּעל-פּלאַץ, האָט דער ס.ס.מאַן מודיע געווען די סיבות פון זײן גרויסהאַרציקן באַשלוס: "דער אוראַלטער גערמאַנישער מנהג — האָט ער געזאָגט — הייסט צו באַגנעדיקן דעם פאַרברעכער, אויב ער רייסט זיך אָפּ פון שטריק".

אין דער ווירקלעכקייט איז שוין אין לאַגער נישט איין מאָל פאַר-געקומען, אַז דעם זעלבן מענטשן האָט מען געהאַנגען עטלעכע מאָל נאָכ-אַנאַנד און די איידעלע גערמאַנישע טראַדיציע איז נאָך קיינמאַל נישט

געקומען צום אויסדרוק. וואָס מער: אין אַלע יענע פּאַלן זענען די "אינצידענטן" פון "אַפּרייסן זיך" געווען נישט מער ווי כלומרשטע: צו-געגרייט דורך די ס.ס.לייט גופא, מיטן ציל צו מאַכן אינטערעסאַנטער די עפעקטן און פאַרלענגערן דעם ספעקטאַקל.

נאָך נישט דאָ ענדיקט זיך אָבער די מעשה.

לויט די אומרחמנותדיקע, נישט־געשריבענע לאַגער־געזעצן, האָט אַ העפטלינג, וואָס איז איין מאָל צעשלאָגן געוואָרן, שוין כמעט אויטאָ־מאַטיש צוגעצויגן די כסדרדיקע קלעפּ; איין מאָל באַשטימט צום טויט. האָט ער שוין שפעטער אַרויסגערופן, ביי די ס.ס.לייט, די נייגונג צו דערמאָרדן אים. געבליבן לעבן נאָך דעם אויבן־באַשריבענעם פּאַל, האָב איך דעריבער געדאַרפט אויפּמערקזאַם זיך צו היטן פאַר יעדער באַגעגעניש מיט מיין "בעל־טובה", אויסצומיידן אים פאַר יעדן פּרייז.

איינעם אָן אַוונט, ווען מאַרשירנדיק צוריק פון ד. א. וו. אין אינער־לעכן לאַגער אַריין, איז די בריגאַדע פון קאַרטאַנאַזש־אַרבעטער (צו וועלכע איך האָב דאַמאַלט געהערט), איינגעהאַלטן און איינגעשפּאַנט גע־וואָרן צו טראַגן ציגל, האָט דווקא "מיין" ס.ס.־מאַן אָנגעפירט מיט דער מלאכה.

די שווערע האַרעוואַניע איז, ווי געוויינלעך, אויך דאָס מאָל "אַקצענ־טירט" געוואָרן דורך דעם אַראַפּלאַזן זיך פון דעם צעיושעטן ס.ס.־מאַנישן בייטש.

יעדעס מאָל, ווען איך האָב געדאַרפט נעמען אַ נייע פּאַרציע ציגל, האָב איך פּראָבירט אויסדרייען דאָס פנים, כדי ער זאָל מיך נישט דער־קענען. "מיין" ס.ס.־מאַן האָט מיך פונדעסטוועגן פאַרט באַמערקט. ער האָט מיר געגעבן אַ ווינק זיך צו דערנענטערן. לייגן מיין פּאַרציע ציגל אויף דער ערד און מיך צו זעצן.

בשעת איך האָב זיך שוין צוגעגרייט אויף דאָס ערגסטע, האָט ער

מיך מכבד געווען מיט א ציגארעט, מיר דערלאנגט פייער און אויסגע-
פרעגט "ווי עס גייט מיר". זיין שטימע איז געווען א רואיקע, א "פאָמ-
ליערע". פון צייט צו צייט האָט ער געגעבן מיט כעס אַ געשריי אויפן
אַרעס פון מיינע חברים אָדער דערלאנגט אַ קלאַפּ מיטן בייטש דעם
אָדער אַן אַנדערן לאַגעריסט. ווי נאָר ער האָט זיך געווענדעט צו מיר, איז
אַבער זיין טאָן געוואָרן צוריק אַ פריינדלעכער. יעדעס מאָל, ווען מאַכנ-
דיק אַן אַנשטעל פון "פלייסיקייט", האָב איך געוואָלט נעמען זיך צו
דער מי, האָט ער מיך איינגעהאַלטן: — "זאָלן אַנדערע אַרבעטן; דו
קענסט דיך אַפרוען" — האָט ער מיר געזאָגט. ווען די בריגאַדע האָט
פאַרענדיקט איר אויפגאַבע, האָט ער מיר געגעבן אַ האַרציקן, גוט-
ברודערישן קלאַפּ אין אַקסל און, געזעגנענדיק זיך מיט מיר, מיר גע-
וונטשן אַלדאָס גוטס.

ווי ער איז נאָר אַוועק, האָבן מיך עטלעכע חברים אַרומגערינגלט.
פאַראינטריגירט און דערשטוינט: — "דו האָסט בלי ספק געוואונען
זיין סימפּאָטיע" — האָט געזאָגט מיט געלעכטער איינער פון זיי. אַן
אַנדערער האָט צוגעוואָרפן: — "און פאַר אַזאַ ביליקן פרייז!"

נאָך פאַראַדאַקסאַלער און אין דער זעלבער צייט דעצידירנדיק איז
געווען דער המשך, וואָס מיין עקזעקוציע האָט באַקומען אין אַן אַנדערער
ריכטונג:

איינעם אַן אַוונט האָט מיך אַפגעזוכט דער בריגאַדער פון אַ העפט-
לינג-גרופע באַשעפטיקט אין דער שטאָט, אין אַ מעבל-פאַבריק: —
מיינע פריינט פון קראַקע ווילן זיך פאַרשטענדיקן מיט מיר. זייער פאַר-
בינדלער קען מיך אַפּוואַרטן אין דער דערמאַנטער פאַבריק. ס'איז דע-
ריבער נייטיק, איך זאָל פאַר יעדן פרייז אויסטראַכטן אַ פאַרטל און
באַווייזן אַרויסגיין אין דער שטאָט מיט דער בריגאַדע פון מעבל-
אַרבעטער.

אום צו געווינען מיין צוטרוי, האָט דער קראַקעווער פאַרבינדלער
באַזאָרגט דעם אויבן-דערמאַנטן בריגאַדער מיט אַ קליינער פאַטאַגראַ-

פיע. ער ווייזט זי מיר איצט אין דעם בין השמשות פון באַראַק. אויפן בילד זע איך אַ יונגע און הויכע פרוי, אין געבערג, אויף נאַרטן. די פאַר-טאַגראַפיע איז אַ פאַרנעפלטע, נישט קיין קלאַרע. מען קען נישט דער-קענען די שטריכן, אָבער די סילוועטקע פון דער פרוי איז מיר פאַרט קענטיק. אַפילו היימיש: ס'איז די טייערע מאַריאַנסקאַ...¹.

וויאַזוי, נאָך פיר יאָר פון מיין אַפּוועזנהייט אין קראַקע, האָבן דאָרט מיינע פריינד גענומען די דאָזיקע אינציאַטיוו?

וועגן דעם האָב איך זיך דערוואוסט בלויז אַ סך שפּעטער:

אינפאַרמירט וועגן מיין אַרעסט און שפּעטער וועגן מיין אַריינפאַלן אין לאַגער, האָט מיין האַרציקער, פּוילישער פריינד אַדאַם ריסיעוויטש² זיך באַמייט אָנקניפן אַ קאַנטאַקט מיט מיר. די פאַרבינדלעך, געשיקט פון קראַקע קיין לעמבערג, האָבן פּראָבירט זיך דערנענטערן צו די העפּטלינג-בריגאַדעס, וועלכע פלעגן אַרויסגיין אין דער שטאַט. ענדלעך האָבן זיי זיך דערוואוסט, אַז איך בין דערשאַסן געוואָרן.³ מיינע פריינד האָבן דאָן געקענט בלויז נעמען עס צו קענטעניש.

און אַט איז די ידיעה וועגן מיין טויט דעמענטירט געוואָרן דווקא אין טאָג פון דער "נישט-געלונגענער" עקזעקוציע: ווען די "מעבל-בריגאַדע" איז אָנגעקומען אין זייער פאַבריק, האָבן עטלעכע לאַגעריסטן גענומען דערציילן צווישן זיך די פרטים פון דעם נאַרוואַס פאַרגעקו-

1) אַ שרייבערין. לעבנדיק אויף „אַרישע פּאַפּירן“, איז זי געווען אַ געוואגטע טוערין פון דעם געהימען „ראַט פון הילף פאַר יידן“. איצטער אין ישראל.

2) בעת דער אַקופאַציע איז ער געווען דער סעקרעטאַר פון קראַקווער דע-פּאַרטאַמענט אין דער געהימער „פּוילישער סאַציאַליסטישער פּאַרטיי“. געפאַלן דעם 28-טן יוני 1944, אין קאַמף, מיט געווער אין דער האַנט, בעת אַן עקספּעדיציע, פאַרבונדן מיט דעם נישט-געלונגענעם פּלאַן, לויט וועלכן אונזער בשותפותדיקער פריינד יוזעף ציראַנקעוויטש (דער איצטיקער פרעמיער-מיניסטער פון פּוילן) האָט געזאַלט אַנטלויפן פון דעם אוישוויצער לאַגער.

3) אַ טעות אַנטשטאַנען מסתמא נאָך דער שחיטה פון דער „רייניקונגס-ברי-גאַדע“, צו וועלכער איך האָב דעמאָלט געהערט (זע מיין „אויגוערויטעט פאַר תּלניס“).

מענעם פאל. דערהערנדיק מיין נאָמען, האָט זיך דער קאָמיוואַיאַזשער פֿון דער פירמע — פּיאָטראַווסקי¹ דערנענטערט צו דער גרופּע. שפּעטער האָט ער צוואויסן געטון וועגן דעם פּאל די געהיימע קעמערלעך אין קראַקע און, אזוי אַרום, האָט ער "רעאַקטיווירט" דעם ענין.

די ידיעה, וועלכע איך האָב באַקומען, האָט זאָפּאַרט גובר געווען אַן איבערקערעניש אין מיין סיטואַציע. דווקא אין אַ פעריאָד, ווען — צוליב דעם נאָך פּרישן פּאַרפּאַל — וואָלט איך געדאַרפט אויסמיידן יעדן ריזיקאַלישן שריט, האָב איך צוגעגרייט און דורכגעפירט די "אויספּלוגן" אין דער שטאַט, פּאַרבונדענע מיט די גרעסטע סכּנות.²

פּונדעסטוועגן דער פּאַקט בלייבט: נאָר און אויסשליסלעך אַ דאַנק דעם דאָזיקן נייעם קאָנטאַקט, האָב איך באַוווּן אַרגאַניזירן מיין אייגענע אַנטלויפּונג און העלפּן ביים ראַטעווען נאָך אַנדערע העפּטלינגען. היות די אַלע, וואָס זענען געבליבן אין לאַגער, זענען אומגעקומען, באַקומט זיך, אַז: סיי די אַנדערע ניצול-געוואָרענע און סיי איך אַליין, פּאַר-דאַנקען מיר אין סך-הכל אונדזער לעבן... דעם ס.ס.מאַן, וועלכער האָט פּאַראַרדנט מיין עקזעקוציע.

(1) לעבנדיק אויף „אַרישע פּאַפּירן" האָט ער אַנטיילגענומען אין דער אונטער-ערדישער אַרבעט און, אויסנוצנדיק זיין (אגב: בלויז טעאַרעטישע) שטעלע פֿון אַ קאָמיוואַיאַזשער, געקענט „צירקולירן" צווישן קראַקע און לעמבערג. איצט אין ישראל.

(2) זע דעם קאַפיטל „קאָנטאַקטן" אין מיין „ליטעראַטור אין לאַגער".

ד"ר מיכאל באַרוויטש אַלס יידישער עקספּערט, פאַרן העכסטן פּוילישן
טריבונאַל, בעת דעם פּראָצעס פּון פעלקער־מערדער א. ל. געטא.

צוואנציק יאר שפעטער

די ברייוו, וועלכע קומען אן פון אן אויספארשונגס-ריכטער — וועט איר מיר זאגן — האבן בטבע נישט ארויסגערופן, ביי זייערע אדרעסאטן, דעם געפיל פון היימישקייט? דערלויבט מיר ארויסצופירן אייך פון א טעות. אט איז דאס קעפל פון א שרייבן, וואס איז מיר אן געקומען אומגעריכט פון דייטשלאנד קיין פאריז אין איינעם א פריי-מארגן פונעם יאר 1963: לאַנדגעריכט. דער אונטערזוכונגס-ריכטער.

אין דעם קאנווערט, בייגעלייגט צום ברייוו, געפין איך א בויגן באדעקט בלויז מיט נעמען. ווי נאָר איך האָב געוואָרפן מײן בליק אויף די לעצטע, האָבן זיי תיכף ביי מיר אויפגעוועקט אן אינטענסיוון געפיל פון היימישקייט. די ליסטע נעמט אַרום פּערציק נעמען־פּאַזיציעס. אַ חוץ אַ ריי אַרטיקע "גראַבע קארפּן" פון יענעם פּעריאָד, (מיטגלידער פון פּ.ס.ס. ייִשן שטאַב פאַר דער שטאַט לעמבערג און איר אומ־געבונג) פיגורירט אויפן דערמאָנטן בויגן אַ גרויסע צאָל מיינע דירעקטע הערשער פון דעם אַזוי־גערופּענעם יאָנווערט־לאַגער אין לעמבערג.

דער אופן, וויאזוי איך האָב זיך באַקענט מיט זיי און פאַרטיפּט די באַקאַנטשאַפט, איז געווען אַ קאַשמאַרפּולער, וואָס רופּט אַרויס אַ

ציטער? איר זענט גערעכט און כ'בין מיט אייך אין דער הינזיכט פול-
שטענדיק מסכים. ווי ס'זאל נישט זיין, האנדלט זיך איצט אבער
פארט אין אן אנואג פון א באגעגעניש מיט פערזאנען, מיט וועלכע איך
בין אמאל געווען אין ביז גאר "הייסע באציאונגען". וועגן א באגעגעניש,
אויף וועלכן איך האב זיך שוין נישט געריכט. דערצו: מיט אזעלכע,
וועלכע האבן זיך אריינגעקריצט אין מיין זכרון שוין אויף תמיד.

פארשוואונדן זינט דעם סוף פון דער מלחמה, זענען די דאזיקע
ס.ס.לייט לעצטנס סוף כל סוף אנטדעקט געווארן. קורץ גערעדט
— ארעסטירט. אין צוזאמענהאנג דערמיט, האט דער דייטשער ריכטער,
ה. בישאף, זיך געוואנדן צו מיר — אין דעם אויבן-דערמאנטן בריוו —
איך זאל קומען קיין שטוטגארט, אלס עדות.

א פשוטע פעסטשטעלונג פאלט מיר איין: די אויפטוען פון די
געגעבענע ס.ס.לייט האבן דערגרייכט זייער הויך-פונקט אין לויף
פון יאר 1943; איצטער זענען מיר אין 1963. אנדערש געזאגט:
אונדזער "אפזוכן זיך" קומט זיך צונויף צום צוואנציקסטן יארטאג פון
זייערע אמאליקע "טעטיקייטן". אזא צייט-אפשניט ווערט כמעט א סימ-
באלישע.

**

אנגעקומען קיין שטוטגארט ארום דריי אזויגער נאכמיטיק, לאז
איך איבער מיין וואליוקעלע אין דעם באגאזש-מאגאזין אויפן וואקזאל
גופא, כדי זיך לאזן גיין צו דער ביורא פון דעם אויספארשונגס-ריכטער.
ווארשיינלעך איז עס נישט ווייט פון באנהאף: — "צען ביז פופצן
מינוט צו פוס" — אינפארמירן מיך די דורכגייער, ביי וועלכע איך
פרעג זיך אויס, וואו ס'געפינט זיך די אורבאנשטראסע. איך לאז היי-
טער זיך א שטאטישן גארטן און — שפעטער — עפעס א פלאץ, דעם
מוזי און דעם טעאטער. באלד דערנאך שטיי איך שוין פאר דעם גע-
זוכטן בנין.

די ערשטע באגעגעניש באגרענעצט זיך צו אַ געשפרעך מיטן אויס-
פאַרשונגס-ריכטער ה. בישאָף. לעת עתה וויל ער "לאַקאָליזירן" מיינע
פּערזענלעכע לאַגער-דערפאַרונגען אין שייכות מיט די באַטרעפנדע באַ-
שולדיקטע. ער "צייגט" מיר זייערע פּאַטאַגראַפיעס. היות די לעצטע
שטאַמען פון דער תקופה, אין וועלכער איך האָב "קאָ-עקזיסטירט" מיט
זיי, דערקען איך יעדערן אָן קיין שום שוועריקייט. שפעטער שטעלן מיר
זיך אָפּ ביי יעדן נאַמען באַזונדער. נאָכן ענדיקן די "איבערויכט", באַ-
שליסן מיר אַנצוהויבן די נאַענטסטע פאַרהערעניש צומאַרגנס אין דער
פרי.

האַבנדיק פאַרלאָזט דאָס ביוראָ פון אויספאַרשונגס-ריכטער, מיט
איך זיך צוזאַמען מיט דעם געדיכטן שטראָם פון דורכגייער. איך וואָג-
דער איבער דער שטאַט דורך צופעליק-אויסגעקליבענע גאַסן און איך
קלער וועגן דער פּראַגע, וועלכע דער ריכטער האָט מיר געשטעלט
אין מאַמענט, ווען איך האָב זיך שוין מיט אים געזעגנט :

— וואָלט איר דעמאָלט געקענט האָפּן, וואָלט איר דעמאָלט גע-
גלייבט, אָז איר וועט זיי נאָך זען, — אָבער געמשפטע פאַר זייערע
פאַרברעכנס ?

היות דאָס מאָל, אין שייכות מיט "מיינע" פּערזענלעכע ס.ס.-לייט,
וויל איך זיין בלויז און אויסשליסלעך אָן עדות, האָב איך נישט געהאַט
קיין חשק און נישט קיין באַדערפעניש צו אינפאַרמירן דעם ריכטער
איבער אַ פּרט, וועגן וועלכן איך דאַרף יאָ אינפאַרמירן מיינע לייענער :

ס'איז לגמרי נישט דאָס ערשטע מאָל, ווען עס קומט מיר אויס
צו באַנייען מיין באַקאַנטשאַפט מיט די ס.ס.-ישע הענקער, — אין גע-
ענדערטע ראַלן. באלד נאָך דער מלחמה, אַלס דירעקטאָר פון דער
יידישער היסטאָרישער קאָמיסיע אין קראַקע, בין איך געווען באַשטע-
טיקט ווי אַן עקספּערט פאַר דעם העכסטן פּוילישן נאַציאָנאַלן טריבונאַל,
צו משפּטן די באַדייטנדסטע דייטשע קריגס-פאַרברעכער.

אָט איז איינער פון די ערשטע צווישן זיי: אַמאָן לעאַפּאַלד געט, דער געוועזענער גרינדער און קאָמענדאַנט פון דעם קאָנצענטראַציע-לאַגער אין פּלאַשאַוו, נעבן קראַקע, באַשולדיקט אַלס אַ פּירנדער אַנטייל-נעמער אין אומברענגען 30.000 מענטשן. זיין פּראַצעס איז פאַרגעקומען אין קראַקע, אין יאָר 1946. די על פי נס איבערגעבליבענע עדות האָבן זיך געשטעלט — איינער נאָכן אַנדערן — פאַר דעם ריכטער-טיש. די צאָלרייכע זשורנאַליסטן, דער עולם, וואָס האָט זיך געשטופּט אויף דער גאַלעריע, רעזערווירט פאַרן פּובליקום און די הונדעדטער מענטשן, פאַר-זאַמלט אויף דער גאַס, נעבן די מעגאַפּאָנען, האָבן נאָכגעפּאָלגט דעם פאַרלויף פון פּראַצעס מיט אַ פאַרכאַפּטן אָטעם. דער באַשולדיקטער (הגם אין דער צייט פון זיין הערשאַפט פּלעגט ער באַגלייטן די "אויס-פאַרשונגען", געפירט דורך אים גופאַ, מיט די בלוטיקסטע רציחות און טאַרטורן) האָט שוין אָבער — אין צווישנצייט — באַנומען און באַ-הערשט אַלע פּריווילעגיעס, וועלכע ווערן אים געשענקט. בעת זיין פּראַ-צעס האָט געט נאָכגעפּאָלגט יעדעס וואָרט, מיט אַ בלייער אין דער האַנט. יעדעס מאָל, ווען ער האָט נישט דערהערט די איבערזעצונג פון עפעס אַ וואָרט אין די עדות-דערקלערונגען, האָט ער געפּאָדערט, מען זאָל עס אים איבערחזרן. ער האָט געשטעלט פּראַגן, האָט קאָמענטירט. ער האָט געמאַכט הכחשות און אָפּגעלייקנט.

אין טאָג פון זיין "לעצטן וואָרט", האָט — ביי די צוהערער — די שפּאַנונג זיך שוין פאַרוואַנדלט אין אַ מין פאַראַקסיזם:

— וועט ער דען זאָגן כאַטש איין זאָץ וועגן דעם עצם פון זיינע פאַרברעכנס?

אַמאָן לעאַפּאַלד געט האָט זיך אויפּגעהויבן און ער האָט געזאָגט מער ווייניקער פּאָלגנדיקס:

— עס איז זעלבסטפּערשטענדליך, אַז — אין קעגנזאָץ צו דעם, וואָס עס האָבן פּרעטענדירט די עדות — זענען די לאַטרינעס אין "זיין" לאַגער געווען באַזונדערע פאַר מענער און באַזונדערע פאַר פּרויען.

וואָס שייך דעם פאָקט, אָז ער און די ס.ס.־לייט, מיט וועלכע ער האָט אָנגעפירט, פלעגן שיסן צו די העפטלינגען? — דאָס איז נישט פאָרגעקומען אָן קיין סיבה: די מענטשן, באַשטימט פאָר די "טראַנספאָרטן", זענען נישט געווען דיסציפלינירט; אַזוי ווייט, אָז נישט איין מאָל האָט מען געדאַרפט צוויי, דריי און אפילו פיר מאָל פאָררעכטן די זעלבע רייען. אַנדערע פאָרברעכנס? די אַנווייזונגען האָט ער באַקומען פון דרויסן, מצד זיינע "באַפעלס־האַבער". ער, אַמאָן לעאַפּאַלד געט, פלעגט טויטן פלוצים, אומגעריכט, אָבער לחלוטין נישט בלינדערהייט. נאָר די עדות האָבן נישט געקענט וויסן, פאָרוואָס האָט ער עס געטאָן¹.

שפּעטער איז פאָרגעקומען, אין וואַרשע, דער פּראָצעס פון רודאָף העס, דעם קאָמענדאַנט פונעם אוישוויצער לאַגער און פון זיינע אַדיר־טאַנטן. דער "תיקון טעות", די הכחשה, וואָס דער הויפּט־באַשולדיקטער האָט געמאַכט בעת די דעבאַטן, איז געוואָרן טרויעריק באַרימט:

— ס'איז נישט אמת — האָט ער געזאָגט — אָז די צאָל פון קרבנות (וועלכע זענען געוואָרן אומגעבראַכט אונטער זיין לייטונג) האָט דער־גרייכט איבער דריי מיליאָן מענטשן: אין סך־הכל האָט ער און זיינע ס.ס.־לייט אויסגעמאַרדעט נישט מער ווי צוויי און אַ האַלב מיליאָן פּערזאָנען.

אַזוי איז עס געווען אין יענער ווייטער תקופה באַלד נאָך דער מלחמה. זינט דעמאָלט, האָט פונדעסטוועגן די וועלט דורכגעמאַכט אַ גרויסע עוואָלוציע. עס האָבן זי דורכגעמאַכט אויך די ריכטער אין זייער איינשטעלונג לגבי די אייערנעכטיקע מערדער און אַלס פּועל־יוצא דער־פון — אויך די יעניקע מערדער, וואָס מען האָט זיי אַרעסטירט צו שפּעט. די יורדישע "דיאַלעקטיק" באַווייזט דאָ לויטער נסים.

1. דער גענויער, סטענאָגראַפישער באַריכט פון יענעם פּראָצעס איז דער־שינען (אין פּאַרלאַג פון דער יידישער היסטאָרישער קאָמיסיע אין פּוילן, אין יאָר 1947). אַ גרויסער באַנד (איבער 500 דרוק־זייטן) אונטער דעם טיטל: "פּראָצעס לודאַבויצי א. ל. געטא" (דער פּראָצעס פון דעם פעלקער־מערדער א. ל. געטא). דער פּוילער טעקסט פון מיינ עקספּערטידירעזע, די פּראָגן, וועלכע איך האָב געשטעלט דעם באַשולדיקטן און זיינע ענטפּערס — אויף די זייטן 338 — 369.

איך טראכט צו. אַנד. וועגן יענעם ס.ס.מאָן, וועלכער האָט מיך אויפגעהאַנגען. אין ליכט פון "אַביעקטיווער" יוריספרודענץ, וועל איך איצטער זיין מסתמא פאַר אים בלויז אַן אַנטשולדיקונגס־עדות. ער וועט זאָגן, אַז דאָס אויפהענגען מיך איז אים באַפוילן געוואָרן דורכן לאַגער־פירער, וואָס שייך אים גופא, וועט ער איצטער איינהאַלטן בלויז דעם פאַרדינסט פון באַגעדיקן מיך... נאַכדעם ווי דער שטריק האָט זיך איבערגעריסן. ער וועט זאָגן, אַז ער האָט מיך באַגעדיקט פון זיין איי־גענער איניציאַטיוו און אַז דערמיט האָט ער שרעקלעך ריזיקירט, איינשטעלנדיק זיין אייגן לעבן.

על פי צופאַל האָב איך ביי מיר אַ פראַנצויזישן וואַכן־זשורנאַל, מיט אַ באַריכט פון דעם פאַרגעקומענעם פראַצעס פון מאַרטין פעלענץ. דער לעצטער האָט געענטפערט פאַר אַ דייטשן טריבונאַל, זייענדיק באַשולדיקט אַלס מיט־אַנטיילנעמער אין דער אויסראַטונג פון 40.000 נפשות: די דייטשע באַהערדן האָבן אַנטדעקט, אַז דער דאָזיקער לייטער פון אַ זינגער־כאָר אין דעם קליינעם שטעטל שלעסוויג (נאָענט צו דער דענישער גרענעץ), "איינער פון די אַממייסטן רעספּעקטירטע גבאים פון דעם זעלבן שלעסוויג, אַ מוניציפאַל־ראַטלער מצד דער ליבעראַלער פאַרטיי, אַ פאַרברענטער וואַרט־זאָגער און פאַרטיידיקער פון דער "איי־ראַפּעאישער פאַראייניקונג", איז — אין דער צייט פון דער היטלער־אַקופאַציע אין פּוילן — געווען, נישט מער און נישט ווייניקער, ווי דער שטאַבס־פירער פון ס.ס. אין קראַקע. בעת זיין פראַצעס, האָט דער באַריכטלער געזען, ווי די זעלטענע ניצול־געוואַרענע, געקומענע אַפּצור געבן זייערע דערקלערונגען קעגן פעלענצן, האָבן — הערנדיק בלויז זיין נאָמען — אויסגעבראַכן מיט אַ געוויין, בעת דער טריבונאַל האָט זיי אויסגעהערט, האָט פעלענץ געמאַכט נאָטיצן, ווי אַ סאָלידער סוחר, וועלכער פאַרשרייבט די באַשטעלונגען.

וועגן אַרעסטירן אים, האָבן זיך די באַוואוינער פון שלעסוועג דער־וואוסט מיט דער גרעסטער דערשטוינונג: "ער האָט זיך אינטערעסירט הויפטזעכלעך מיט מוזיק". ער האָט זיך פאַרנומען מיטן שלעסוויגער־

זינגער־כּאָר און, אין משך פון צען יאָר, האָט ער באַוווּזן דערהויבן אים צו דער מדרגה פון די בעסטע אין גאַנץ דייטשלאַנד. אַלס אַ גוטער אייראָפּער איז פעלענץ געווען איינער צווישן די רעפּרעזענטאַנטן פון שלעסוויג, דעלעגירט אין יאָר 1958, קיין מאַנט, ביי דער געלעגנהייט פון "משדך" זיין די דאָזיקע צוויי שטעט, און צוויי יאָר שפּעטער קיין לאַנדאָן, מכוּח דעם שלעסוויגס־"שידוך" מיט דער פּאַרשטאַט הייעס. ער איז אפילו איינגעלאָדן געוואָרן אויף אַן אַוונטברויט אין דעם ענגלישן פּאַרלאַמענט. ווען ער איז צוריקגעקומען פון לאַנדאָן, האָט שוין אָבער די פּאַליציי געוואָרט אויף אים, ווייל אַן אַנדערער ס.ס.־מאַן האָט אַרויסגעגעבן דעם סוד פון זיינע אַקטיוויטעטן אין קראַקע. פּונדעסט־וועגן: "כמעט אַלע דאָקומענטן, וועלכע וואַלטן געקענט דינען דער אויספּאַרשונג, זענען פּאַרשוואַונדן געוואָרן. ס'איז שווער געווען גענוי פעסטצושטעלן אפילו די פּולמאַכטן פון פעלענצן, ווייל ער איז דער איינציקער לעבן־געבליבענער צווישן די שטאַבספּירער אין אַקופירטן פּוילן" (אַנדערע זענען געשטאַרבן אָדער זיי זענען ערגעצוואוּ פּאַרשטעקט). אפילו די עדות־דערקלערונגען פון די זעלטענע ניצול־געוואָרענע יידן זענען נישט געווען פּרעציוז. פּאַראַדאָקסאַל־מעסיק האָט דער פּראָקוראָר אָפט דערביי אַרויסגעוויזן אַ מין פּאַראַגעניגן צו קענען פּאַרטומלען די עדות.

"אַט, וואָס עס הייסט די אַזוי־גערופּענע אַביעקטיוויטעט" — האָב איך געטראַכט: צוליב דעם מאַנגל פון פּרעציוז דאָקומענטן, זענען מסתּמא די גוט־האַרציקע ריכטער פון פעלענצן געווען גענייגט צו גלויבן, אַז די אויפגאַבע פון ס.ס.־ישן שטאַבספּירער איז באַשטאַנען אין פּלאַנצן אוגערקעס, אין באַגיסן רויוז מיט וואַסער און אין פּלעכטן בלומען־קראַנצן.

אויך אַצינד, דאָ איז שטוטגאַרט, אין דער גרופּע פון ס.ס.־לייט, באַשולדיקטע פּאַר זייערע טעטיקייטן אין לעמבערג, האָבן די אַמאַליקע שטאַב־מיטגלידער און אַנדערע ס.ס.־ישע דיגניטאַרן די גרעסטע שאַנסן זיך ביליק אַרויסצודרייען, טראַצדעם וואָס זייערע געוויסנס זענען באַ־

שמוצט מיט פאַרברעכנס, דווקא קעגן זיי קענען פעלן דירעקטע עדות, אָדער די דערקלערונגען קענען זיך באַווייזן נישט גענוג פרעציז. די צענדליקער טויזנטער דערמאָרדעטע וועלן זיך שוין נישט שטעלן, נישט פאַרן אויספאַרשונגס־ריכטער און נישט פאַרן געריכט.

האַט איר שוין אַבסערווירט וויאַזוי, אונטער דער ווירקונג פון דער צייט, ענדערט זיך דער קאָליר פון בלוט? דאָס פאַרגאַסענע בלוט שפּריצט פון די אָדערן, אַ קאַכעדיקס און פייערדיק־רויטס. דערנאָך ווערט עס וואָס מער פאַרגליווערט און וואָס בלאַסער. צום סוף, בלייבן נישט מער ווי שווערלעך דערקענבאַרע פלעקן. צו אַפט, בלויז אויפן סמך פון אַזעלכע שפורן געבן אַרויס די ריכטער היינט־צוטאָג זייערע אורטיילן.

* * *

אַ גרויער, פריוואַטער בנין, אַריינגעשטופט צווישן אַנדערע באַ־ וואוינטע הייזער. דאָס ביוראָ פונעם אויספאַרשונגס־ריכטער געפינט זיך אויפן ערשטן שטאַק פון אַ הינטער־געביידע. ס'איז פעדאַנטיש־אויסגע־ מאַלט אויף ווייס, עס שמעקט כמעט ווי מיט אַסעפטישן אַפטייק־ריח. עס האָט גאַרנישט געמיינזאַמעס מיט די אַלט־מאָדישע קאַבינעטן, וואו עס פלעגן אַמאָל אַמטירן די ריכטער און וואו שוין די אַלט־מאָדישקייט אַליין פלעגט זיי צוגעבן אַן אַנשטעל פון חשיבות און פון ערנסטקייט. דורך די צוויי פענסטער זעט מען גענוי, ווי די לאַקאַטאַרן באַוועגן זיך אויפן הויף. דער דאָזיקער באַנאַל־טאַג־טעגלעכער פרט שליסט אונדז אַריין, מיט עפעס אַ קאַמישער זעלבסטפאַרשטענדלעכקייט, אין דעם לויפנדיקן, אַקטועלן פאַרקער.

נאָך יעדן עפיזאָד, וועלכן איך דערצייל, דיקטירט דער ריכטער מיינע סוקצעסיווע פעסטשטעלונגען פאַר דער שרייב־מאַשין. די סעקרע־ טאַרקע איז אַ יונגע און שיינע פרוי, אין טיפּ פון "קאַריאַטידן". קוקנדיק אויף איר, טראַכט איך נישט־ווילנדיק, וועגן דער יידישער היסטאָרישער קאַמיסיע אין קראַקע, מיט וועלכער איך האָב אַנגעפירט. אויך דאָרט

האָט מען רעגיסטרירט די עדות-דערקלערונגען. די אויסצוגן פון יענע טויזנטער פראטאקאלן האָבן שפעטער אויסגעפילט עטלעכע צענדליק פובליקאציעס: דאָרטן איז דאָס פאָרגאָסענע בלוט געבליבן פייערדיק-רויט. ס'האָט זיך נישט אָפגעקילט — און נישט אויפגעהערט צו באַ-שולדיקן.

באַמיענדיק זיך גענוי צו דעפינירן די ראַלע פון די פאַרשידענע פאַרברעכער, וועלכע איך האָב געזען ביי זייער "אַרבעט" און וועלכע געפינען זיך איצט אין דער דייטשער תפיסה, גיב איך אָפּ מיין עדות-זאָגן אָן איילעניש, מיט כמעט אַ גלייכגילטיקער שטימע. הגם דער ריכטער דערקלערט זיך יעדעס מאָל שטאַרק צופרידן פון מיין זאָכ-לעכקייט, פיל איך אַרויס אין אים אַביסל אַנטווישונג. אין ענלעכע אָנגע-לעגנהייטן, ביי אַנדערע ווי איך, מערן זיך די אויסגעשרייען פון שוידער. זיי חזרן כסדר איבער, אָז די מענטשלעכע שפראַך איז נישט אימשטאַנד איבערצוגעבן די גרויזאַמקייט פון זייערע איבערלעבונגען. זייער אויפ-ברויזן קאָמפליצירט — וואָס אָן אמת — די אויפגאַבע פונעם ריכטער. עס צווינגט אים דערמאַנען זיי די נויטווענדיקייט צו האַלטן זיך שטרענג אין די ראַמען פון פּערזענלעך-געזעענע און אַבסאָלוט-זיכערע פאַקטן. דאָס שטערט נישט, אָז זייער דערשיטערונג און אפילו דער מאַנגל פון צוזאַמענגעבונדנקייט אין זייערע דערקלערונגען באַשטעטיקן אָן אויפהער די וואָגיקייט פון זיין אַרבעט און זיין היסטאָרישע שליחות.

נאָך צוויי שעה, וואַרפט דער אויספאַרשונגס-ריכטער אַ דיסקרעטן בליק אויף זיין האַנט-זייגער. עטלעכע מינוט שפעטער מאַכט ער בגנבה דעם זעלבן זשעסט. איז עס אפשר ביי אים אַ סימן פון מידקייט?

אין דעם זעלבן מאָמענט, עפענען זיך די טירן, באַגלייט דורך אַ תפיסה-וועכטער, גייט אַריין אין צימער אַ הויכער און קוים אַביסל גרוילעך-געוואָרענער מאַן. איך הער אין מיר גופא עפעס ענלעכעס צום פלוצים אין גאַנג געלאָזטן מעכאַניזם:

— קאַלאַנקאַ! — זאָג איך.

און אַ געדאַנק: דאָס איז אַלזאָ געווען די אמתע סיבה, צוליב וועלכער דער אויספאַרשונגס־ריכטער האָט געוואָרפן אַזאָ דיסקרעטן בליק אויף זיין זייגער; כדי צו שטעלן מיך אומגעריכט, אויג אויף אויג, מיט אַט דעם געשפענסט!

די טראַדיציאָנעלע באַגריפן וועגן די צעשוּיבערטע געשפענסטער מיט העסלעך־עקלדיקע, גרויזאַמע געזיכטער, ווייזן זיך אַרויס טרויע־ריק פאַרעלטערט. אַנגעטון אין אַ לייטישן אַנצוג און זאָרגהאַפטיק פאַר־פאַרקעמט, דער געשפענסטיקער בשר ודם, וואָס האַלט זיך העפלעך פאַר מיר, זעט אויס אַנטשענדיק ביז פאַרצווייפלונג.

אויסרעכנדיק זיינע אַמאָליקע אויפטוען, זע איך אים — אין מיין זכרון — אין אַ ס.ס.־ישן מונדיר, ווען ער פייניקט און מאַרדעט מיינע מיט־העפטלינגען. קוים הייב איך אָבער אויף מיינע אויגן אין דער ריכ־טונג פון דעם דאָ פאַנגאַם, פיל איך אַ מיין שוועריקייט, דורכגעזאַפט מיט עקל בלוזי אויפן געדאַנק, אַז עס האַנדלט זיך אין דעם זעלבן פאַרשוין. די לעצטע צוואַנציק יאָר האָבן באַווזן אויף אַ מאַדנעם אופן צו ענדערן אפילו זיין פיזיאָנאָמיע. מיט צוואַנציק יאָר צוריק איז זיין פּרצוף געווען טריוויאַל, אַן קיין שום אויסדרוק. דאָס זעלבע פנים באַזיצט איצטער אויסערלעכע סימנים פון פשטות און רעפּלעקסיע. מיט צוואַנציק יאָר צוריק, איז זיין שטימע געווען אַ רויע, אַ ריטשענדיקע. היינט איז זי געוואָרן כמעט האַרמאָניש. זיין אַרט פון רעדן האָט זיך באַפרייט פון יעדן שפּאַר פון גראַבקיטי. ווען ער ווענדעט זיך צו דעם אויספאַרשונגס־ריכטער, פאַרגעסט ער קיינמאַל נישט צו ציטירן זיין טיטל פון לאַנדגעריכטער. יעדעס מאָל, ווען ער ווענדעט זיך צו מיר, געפינט ער תמיד אַ מיטל אַריינגליטשן אין יעדער פּראָזע דאָס וואָרט דאָקטאָר (ווי ער וואַלט געהאַט דערין לגבי מיר אַ לאַנגע צוגעוואוינטקייט, שוין פון דער צייט פון אינדזערע ערשטע "באַקאַנטשאַפטן").

מיר שמועסן אַן שפור פון פאַרביסנקייט: העפלעך, ווי עס פאַסט פאַר גוט־דערצויגענע מענטשן. אָבער נישט אַן אַנטוישן זיך, אויף

א טיפן אונטערשיד אין דער "אפטיק". דער דאזיקער אונטערשיד איז אזוי גרויס, אז ער דערלויבט אונדז לגמרי נישט זיך צו פארשטענדיקן. די זכרונות, וועלכע מיר טוישן אויס, שטימען לחלוטין נישט איינע מיט די אנדערע, מיינע מיט זיינע.

זיין טעזע?

איין מאל (דאס איינציקע!) איז ער טאקע געווען געצוואונגען צו הרגענען א מענטשן: ווארעם דער קאמענדאנט פון לאגער, ווילהאוס, האט אים נישט בלויז געגעבן א באפעל עס צו טון, נאר ער האט נאך פערזענלעך צוגעהיטן דאס אויספירן פון זיין באפעל. אנדערש געזאגט: ער, קאלאנקא, איז געווען צוגעדריקט צו דער מויער. א חוץ דעם איינציקן פאל, האט ער קיינמאל קיינעם נישט דערהרגעט. אין הסכם מיט זיינע אויפגאבן, האט ער זיך יעדן טאג געשטעלט, האלב זיבן אזויגער אין דער פרי, אויף דער גרענעץ פון די אינעווייניקסטע שטעכלדראַטן, כדי דיריגירן די פארשידענע בריגאדעס צו דער ארבעט.

איך פארזוך אים צו העלפן, ער זאל זיך אביסל קלאַרער אַרײַנ-טירן אין זײַנע אַמאָליקע טעטיקייטן. מיט גרויסער מילדקייט דערמאָן איך אים זײַנע מאַרדן, באַגאַנגענע אין מײַן אַנוועזנהײט און וועלכע איך האָב געזען מיט מײַנע אײַגענע אויגן.

— איך ביטע זי, הער דאָקטאָר — זאָגט ער מיר דעמאָלט מיט אַ שטימע, וואָס איז אין דער זעלבער צײַט אַ בעטנדיקע. — ערײַנערן זי זיך גוט: עס זינד שאַן צוואַנציק יאָרע הער!

העפלעכקייט פאר העפלעכקייט: פונקט ווי איך, וויל ער מיר בלויז צוהעלפן, איך זאל נישט פארפלאַנטערן יענע אַלטע און פאַר-עלטערטע געשיכטעס.

עס פאלגט נאך, פון זיין זייט, א באַמערקונג פון אַ צדיק, וואָס ווערט נישט דערשאַצט:

— איך, וואָס מען האָט מיך חושד געווען אפילו אין העלפן יידן...

און אַ דערציילונג (דאָס מאָל פאַרט אַביסל פאַרפלאַנטערט) וועגן דעם וויאַזוי, נעמענדיק אַנטייל אין עפעס אַן אַבלאַווע — אַדער פשוטער אין אַן "אַקציע", האָט ער נישט בלויז דערלויבט אַ שוואַנגערנדער יידי-שער פרוי זיך ראַטעווען, נאָר ער האָט איר נאָך אַפילו פאַרלייכטערט דאָס אַנטלויפן.

איך טראַכט מיר: נישט באַמערקנדיק עס, איז ער זיך מודה, אין האַבן זיך באַטייליקט אין געיעגן אויף מענטשן, אויך אויסער דעם לאַגער.

איך האַלט נישט פאַר נויטיק צו זאָגן עס אויפן קול. נישט מיט אַזעלכע פרטים זענען מיר נאָך דערווייטערט, איינער פון דעם אַנדערן, אין אונדזערע באַהויפטונגען. אין דער זעלבער צייט דאַכט זיך מיר פונ-דעסטוועגן, אַז די געשיכטע מיט דער שוואַנגערנדער פרוי האָט באַמת פאַסירט. אויב קאַלאַנקאַ וואַלט גענומען אויסצוטראַכטן זיינע פאַרדינסטן, וואַלט ער דאָך געקענט אויסקאַמבינירן זאכן, וואָס וואַלטן געווען אַ סך מער "ספּעקטאַקולער", ווי יענער מאַמענט פון אַ געלעגנהייט-שוואַכקייט.

**

צומאַרגנס, דער אויספאַרשונגס-ריכטער נעמט-מיט מיט זיך די סע-קרעטאַרקע און מיך, אין זיין אויטאָ. דער וואָגן פאַרלאָזט די שטאָט. פאַרט איבער די נעבן-שטאַטישע אַרטשאַפטן, האַלט זיך איין צוואַנציק קילאָמעטער הינטער שטוטגאַרט, אין אַ קליין שטעטל, פאַרן טויער פון אַ תפיסה. אַריינגעלאָזט אין דעם בנין, גייען מיר אַרויף, דורך די שטיגן, מיט אַ וואַכמאַן, אין אַ פיר-עקיקע שטוב. די קליינע פענסטער זענען דאָ פאַרזיכערט מיט קראַטעס. עטלעכע בענקלעך און אַ טיש (גענוג גרויס, כדי צו שטעלן דערויף די שרייב-מאַשין). אין מיטן שטוב שטייט, וואַרטנדיק שוין אויף אונדז, עפעס אַ מאַן, אַנגעטון אין תפיסה-קליידער:

— שענבאך! — זאג איך אָן וואַקלעניש.

די שטומע שליחים פון אויפמערקזאמקייט קריכן אומזיכטבאַר אַרויס פון אונדז ביידע, ווי זיי וואַלטן זיך קעגנזייטיק געשטרעבט אַרומקוקן און קעגנזייטיק זיך איינקוקן איינער אינעם אַנדערן, דערוואַרטנדיק, וואָס ס'וועט דאָ פאַרקומען.

מיט אַ שטימע, וואָס איז בכיוון האַרט און אַפיציעל, לייענט איבער דער אויספאַרשונגס־ריכטער, לשם הקדמה, די אַריינפיר־דערקלערונג, אַפגעגעבן דורך שענבאָכן נאָך זיין אַרעסט. אזוי אַרום, איידער נאָך ער וועט איצט אָנהויבן צו רעדן, ווייס איך שוין פון פאַראויס, וואָס פאַר אַ שטעלונג ער וועט נעמען. עס וועט זיך אויפסניי אָנהייבן די זעלבע פליטע: אַן אָנזאָג פון אַ געשפרעך, געשטאַרבן נאָך פאַרן גע־בורט. לויט דער דאָזיקער דערקלערונג פון שענבאָכן, האָט ער געהרגעט איין איינציק מאָל: ווייל דער לאַגער־קאָמענדאַנט ווילהאַוס... (דאָס רעשט קענט איר שוין).

זיין קיילעכדיק, גראַב־באַקיק געזיכט, וואָס האָט אַמאָל געשפראַצט מיט פיזישן געזונט, איז איצט אַביסל בלאַסער. זיינע אויגן זענען מאַט געוואָרן. אַ פליך, וואָס אין יענער צייט האָט ער אים נאָך נישט געהאַט.

דאָס אויסראַטן פון יידן? ס'איז אמת, אַז שוין דעמאָלט האָט ער וועגן דעם געהערט, אָבער בלויז און אויסשליסלעך על פי אומדירעקטע קלאַנגען. ווען איך דערמאן אים זיינע טאַג־טעגלעכע מערדערייען, הערט ער זיך צו אָן איבעררייסן מיר אַ קאַנצענטרירטער, שוויגנדיקער. דער־נאָך:

— הער דאָקטאָר! — זאָגט ער מיר, מיט אַ טאָן פון פערסוואַזיע — איך וויל אייך גאַרנישט סוגערירן: זייט אָבער אזוי העפלעך נישט צו פאַרגעסן, אַז זינט יענער צייט זענען שוין צוואַנציק יאָר פאַרביי. איך בעט אייך דעריבער, הער דאָקטאָר, איר זאָלט עס זיך גוט דער־מאַנען: מיין איינציקע פונקציע איז באַשטאַנען אין קאָמאַנדירן די אוק־

ראינער אסקארן און די יידישע מיליציאנטן. און אזוי ווי די אוקראַן אינישע אסקארן און די יידישע מיליציאנטן זענען געווען סטאציאנירט אין דעם אויטערלעכן קרייז פון לאַגער, האָב איך גאַרנישט געהאַט צו טון אין דעם צענטראַלן קרייז.

אויך זיין שטימע באַזיצט די אינטאַנאַציע פון אַן אומשולדיקן קרבן. אויך ער, טראַץ דער נידערגעשלאַנגקייט, וועלכע ער מאַניפעסטירט, פאַרפלאַנטערט זיך נישט און פאַרלירט זיך נישט אפילו אויף אַ רגע.

צווישן אַ סך אַנדערע עפיוזאָדן, ציטיר איך אים אַ סצענע, וועלכע איך האָב געהאַט באַשריבן שוין מיט אַכצן יאָר צוריק אין מיין בוך א. נ. "אוניווערסיטעט פון תּלנים": איינעם אַ טאַג, שענבאַך און קאַלאַנקאַ האָבן געפייניקט אַ יונגן פּאַלאַק. זיי האָבן אים געשטעלט אין אַ דיסטאַנס פון עטלעכע מעטער און געשלאַגן אין קאַפּ מיט אַ לאַנגן ברעט. ווען דער בחור איז געפאַלן, האָבן זיי אים בלינדערהייט געקאַפּעט. נאָך שפּעטער האָבן זיי באַפוילן די אסקארן, זיי זאָלן אים שלאַגן מיט נאַגאַיקעס. אין אַ געוויסן מאַמענט, האָט דער געפייניקטער אויסגעשריגן:

— יעזוס! ס'איז שוין גענוג!

— גענוג, ה...זון? — האָט אים שענבאַך דערויף געענטפּערט. — איך האָב זיך נאָך אפילו נישט דערוואַרעמט.

איצטער, האָבנדיק אויסגעהערט מיינע ווערטער, שאַקלט ער מיטן קאַפּ: — ניין, ער האָט קיינמאַל קיינעם נישט געפייניקט.

און ער קערט זיך צוריק צו זיין ווערסיע. איך דאַקעגן, איך האָב קיין שום חשק נישט צו מערן די ביישפּילן פון זיינע אויפטוען און נישט צו שטעלן אים אונטערקאַפּנדע פּראַגן: דאָ וויל איך זיין נאָר אַן עדות. פּונדעסטוועגן... ווען ער פאַררופּט זיך שוין דאָס דריטע און פּערטע מאַל אויף דער כלומרשט-איינציקער פּונקציע זיינע, ד. ה. אויף די אוקראַינישע אסקארן און אויף די יידישע מיליציאנטן, מיט

דער כוונה זיך דעפיניטיוו אויסשליסן פון דעם אפעל־פלאץ (וואו עס זענען געוויינלעך פאָרגעקומען די עקזעקוציעס, דאָס אויפהענגען און דאָס דערשיסן), גיב איך אים פאָרט אַ פּרעג:

— און וואָס איז געשען מיט יענע יידישע מיליציאַנטן, מיט וועלכע איר האָט קאָמאַנדירט?

שענבאָך שווייגט: אַ סימן, אַז ער האָט זאָפּאָרט אויסגעפילט די סכנה פאָרשטעקט אין דער דאָזיקער פּראָגע, אויף וועלכער ער האָט זיך — זעט אויס — נישט געריכט. דאָקעגן דער אויספאָרשונגס־ריכטער (וועלכער שיינט זיך וואונדערן, פאָרוואָס שפּאַר איך זיך אַזוי איין אויף אַזאַ מין "אַדמיניסטראַטיוון" פּרט שווייגט אין אויסוואָרטן.

— איך וועל עס אייך אַלזאַ דערמאַנען — זאָג איך צו שענבאָכן. — אין חודש מאי 1943 זענען יענע אַלע יידישע מיליציאַנטן געוואָרן דערמאַרדעט, צוזאַמען מיט הונדערטער און הונדערטער אַנדערע העפּט־לינגען, מענער און פּרויען.

שענבאָכס שווייגן ווערט דאָס מאָל אַ שווערס: אָט, האָט ער זיך פּלוצים געפונען אין סאַמע מיטן פון אַ שחיטה און דווקא אין יענער אַנדערער טייל פון לאַגער, וואָס האָט אים געדאַרפּט דינען אַלס אַלייב. אויסמיידנדיק כסדר צו ענטפערן, כאַפּט ער אַרום — מיט ביידע הענט — זיין קאַפּ, און ער קרעכצט, אַ דערשלאָגענער:

— איד, דער איך זאָ פּילען מענטשען געהאַלפּען האַבע!

אַנבינדנדיק צו זיין קרעכצן, לייענט אים דער אויספאָרשונגס־ריכ־טער איבער יענע אויסצוגן פון מיין עדות־זאָגן, וואו איך האָב פּאַקטיש דערמאַנט זיינע געוויסע גוטע רעפּלעקסן. די לעצטע קענען אים איצטער דינען אַלס מילדערנדע אומשטענדן. טראַצדעם וואָס אין זיין בליק באַווייזט זיך אַ פּלעמל פון ווידעראויפלעבן, האַלט ער זיך אין שווייגן. אַזוי ווייט, אַז אפילו דער אויספאָרשונגס־ריכטער איז דערשטוינט מיט

זיין איינגעהאלטנקייט און דיסקרעציע: וואָס איז די סיבה, אָז דער באַשולדיקטער וואָרפט זיך נישט אין דער ריכטונג פון אַזאַ רעטונגס־ברעט?

בלויז מיר צוויי, שענבאָך און איך, פאַרשטייען זיך. מיר צוויי זענען דאָ די איינציקע, וואָס — אין אונדזערע זכרונות — זענען מיר געבויגן איבער די זעלבע בילדער; מיר זענען דאָ די איינציקע, וואָס זעען פון איין זייט די אמתע פאַרבינדונגען צווישן פאַקטן, און — פון דער צווייטער זייט — די סיבות פון זיין "רעזערוו". בכדי רעקלאַמירן די גוטע מעשים, וועלכע ער האָט באַמאָת רעאַליזירט (אַבער בלויז אויפן ראַנד פון די באַגאַנגענע פאַרברעכנס), וואָלט ער פריער געמוזט זיך מודה זיין אין האָבן באַגאַנגען די מערדערייען. אין דער טאַפּאָגראַפיע, וועלכע ער פרובירט סוגערירן, בלייבט נישט קיין שום פּלאַץ אויף סי־טואירן זיינע גוטע טאַטן. דאָס, אָז זיין "טאַפּאָגראַפיע" איז סיי ווי סיי נישט אָנהאַלטבאַר? פאַרפאַלן: אונטער סכנה פון קענען צעשטערן זיין גאַנצע "טאַפּאָגראַפיע" מיט איין איינציקן וואָרט, דערלויבט זי אים נישט אָנצורופן זיינע פּאַזיטיווע רעפּלעקסן, אויף וועלכע ער הערט נישט אויף זיך צו פאַררופן, אָבער בלויז אין זיין עקשנותדיקן קרעכצן.

**

איך וועל איינשפּאַרן דעם לייענער דאָס גענויערע באַשרייבן פון די אַנדערע אַרעסטאַנטן פון דער זעלבער גרופּע. דרך אגב, לשם אַ פשוטן ביישטייער צו דער טעמע: "דאָס באַגעגענען זיך פון מחבר מיט די פּערסאָנאַזשן פון זיינע ביכער", גיב איך בלויז צו, אָז עס גע־פינען זיך צווישן זיי אַ ריי פאַרברעכער, וואָס זייערע אויפטוען האָבן איך באַשריבן הן אין מיין "אוניווערסיטעט פון תּלניים" און "ליטעראַ־טור אין לאַגער" (אַרויסגעגעבן אין 1946, אין דער פּוילישער שפּראַך) און הן אין מיין דאָקטאָר־טעזע א. נ. "כתבים פון די צום טויט־פאַר־משפטע" (דערשינען, אין 1954, אויף פּראַנצויזיש, אין דעם פּאַרלאַנג־פּרעס אונטיווערסיטער" פון דער "סאַרבאַנע", אין פאַריז):

— ראָקײַטאַ, פֿאַר דער מלחמה אַ מוזיקער, און דעמאָלט דער וויצע־קאָמענדאַנט פֿון יאנעווער לאַגער. דער, וועלכער האָט געפלעגט צע־טיילן ברויט פֿאַר די לאַגערניקעס און — ביי דער זעלבער געלעגנהייט — דערשיסן יעדעס מאָל עטלעכע צווישן זיי. דער, וואָס האָט באַפוילן קאָמפּאַנירן דעם "טאַנגאָ פֿון טײַט" און געהייסן דאָס צושפּילן, דורך דעם לאַגער־אַרקעסטער, בעת יעדער סוקצעסיווער שחיטה. איצ־טער איז ער אַן עלטערער און דיק געוואָרענער מאַן, מיט אַן אויסזען פֿון אַ גוט־האַרציקן אַרטיסט, מיט גרוילעכע באַקנבערד.

אַן אַנדערער מוזיקער, מיטן נאָמען פעטער בלום. אין איינעם פֿון מיינע ביכער האָב איך אים געווידמעט אַ גאַנצן קאַפיטל, באַשרייבנדיק מיינע קאָנספּיראַטיווע "אויספּלוגן" פֿון לאַגער אין דער שטאָט, כדי זיך צו פֿאַרשטענדיקן מיט פֿאַרבינדלעך פֿון דער געהיימער פּוילישער סאַציאַליסטישער פֿאַרטיי (פ. פ. ס.). ער טאַקע, דער דעמאָלטיקער ס.ס.־מאַן פעטער בלום, איז געווען דער קאָנוואַיענט פֿון אַ לאַסט־וואַגן, וואו איך האָב זיך געפונען אין דער ראַלע פֿון אַ טרעגער. אין דעם דאָזיקן וואַגן, האָט ער, דער אַרטיסט בלום, אויפגעקלערט פֿאַר מיר, דעם עם־אַרצישן טרעגער, וואָס אַזוינס איז דאָס קונסט.

עס געפינט זיך אין דער תּפּיסה (אַבער נישט אין שטוטגאַרט־דיסטריקט, נאָר אין סאַאַרבריקן) אויך דער גרינדער און דער ערשטער הערשער פֿונעם יאנעווער לאַגער אין לעמבערג: פּריץ געבאַוער, דער ספּעציאַליסט פֿון דערווערגן און פֿון באַגראָבן לעבעדיקערהייט. אויך ער דערקלערט זיך אַלס אומשולדיקער. מיט דעם אונטערשיד, אַז — כדי צו באַרעכטיקן די דורך אים באַגאַנגענע מאַרדן — פֿאַררופּט ער זיך אויף דעם פּאָלגנדן פֿאַרגלייך: בעת ער האָט דערמאָרדעט בלויז הונדערטער מענטשן, האָט זיין נאַכפּאָלגער ווילהאַוס דערמאָרדעט אַ סך טויזנטער. דאָס — זאָגט ער — אַז אין די ראַמען פֿון די באַקומענע באַפעלן האָט ער, פּריץ געבאַוער, נישט אויסגעפּילט אפּילו דעם מי־נימום פֿון דער נאָרמע. כדי צו פֿאַקרלענערן די צאָל פֿון קרבנות, האָט ער זיך געמוזט כּסדר און שרעקלעך באַמיען. אַפּגערעדט פֿון די

סכנות און געפאָרן, אויף וועלכע ער האָט זיך אויסגעשטעלט צוליב זיין הומאַניטאַרער איינשטעלונג און צוליב זיין מאַנגל פון פּאַנאַטיזם. מיט איין וואָרט: איך פּרעג ביי מיר אַליין, צי ער פּרעטענדירט נישט צום טיטל פון אַן אַנטי־היטלעריסטישן ווידערשטענדלער.

קיינעם פון זיי דראַט נישט קיין טויט־שטראַף, ווייל היינט־צוטאָג עקזיסטירט נישט אַזאַ שטראַף אין דייטשלאַנד. גוט גענערט, קענען זיי אַן קיין שום שוועריקייט "זיך גוט האַלטן" ביי דער אויספּאַרשונג און זיך "נישט צוזאַמענברעכן". ס'איז גענוג, זיי זאָלן לייכט און אַן קיין שום ריזיקע, איבערחזרן זייער ווערסיע, מיטן צוועק צו רעדוצירן די צייט פון פּאַרבלייבן אין דער תּפּיסה.

די דערמאָנטע ווערסיע איז גענוי באַאַרבעט געוואָרן אין משך פון לאַנגע יאָרן, וועלכע זיי האָבן פּאַרבראַכט אויף דער פּריי. ס'איז אויך נישט קיין סוד, אַז אַ נעץ פון היטלעריסטישע וועטעראַנען גיט זיי צוועקמאַסיקע און פּאַכמעניש־דורכגעטראַכטע עצות אין דער זעלבער ריכטונג.

צוליב די אַלע סיבות, טרעפן זיך אַן אויף גרויסע שטערונגען די באַמיאונגען פון יענע דייטשן, וועלכע זענען גרופּירט אַרום דעם צענט־ראַלן ביוראָ פאַר אויסזוכן די קריגס־פּאַרברעכער, טראַצדעם מאַכן זיי אַ גוטע אַרבעט. און דאָס אימאַפּהענגיק פון די טרויעריקע רעפּלעק־סיעס, וואָס אינספּירירן צו אַפט די שפּעטערדיקע אורטיילן.

אַלע אַזעלכע אויספּאַרשונגען און יעדער אַזעלכער פּראַצעס פּאַר־טיפּן און באַפּעסטיקן דאָס דעמיסטיפּיצירן פון די תּלנינים; זיי ווייזן זיי אין זייער אמתן ליכט.

וואָס שייך מיך, בין איך זיך מודה, אַז נאָך תּמיד פּאַלג איך נאָך מיט ליידנשאַפט, זייער פּחדנות: דאָס, אַז קיינעם פון זיי איז נאָך נישט איינגעפּאַלן אין געדאַנק צו פּאַררופן זיך אויף זייערע "אידעען". פון דעם שטאַנדפּונקט גענומען, זייערע פּאַרלייקענונגען און זייערע

שקרים בילדן וויכטיקע דאָקומענטן. די איינשטעלונג, וועלכע זיי דריקן
אויס, געבן זייער מאַס.

מחבר פון אַ דיסערטאַציע וועגן די כתבים, איבערגעלאָזט דורך
זייערע קרבנות, זע איך די נויטיקייט אַנצושרייבן אַן אַנדערע סטודיע:
איבער די כתבים פון די מערדער.

אָפּרופּן וועגן דער „מיניאַטור-ביבליאָטעק“

יצחק יאַנאַסאָוויטש — די „פרעסע“ — בוענאַס איירעס.

„...צוויי פּראָגן וויל באַרווין פּרענקעל פּאַרענטפּערן מיט יעדן פּאַר-טרעט: ער וויל אונדז פּאַרענטפּערן וואָס איז דאָס ספּעציפּיש-מאַלע-רישע פּון יעדן פּאַרטערטירטן קינסטלער און וואָס איז דאָס ספּעציפּיש-יידישע אין דער מאַלעריי פּון די קינסטלער. דער מחבר האָט אויסגע-מיטן דעם מאַנאַלאָג סיי פּון שרייבער און סיי פּון זיין העלד; אַנשטאַט דעם האָט ער זיך אויף אַ געלונגענעם אופן באַנוצט מיט דיאַלאָג צווישן מאַנאַגראַפּיסט און מאַנאַגראַפּירטן. דער דיאַלאָג באַשטייט אַבער בשום אופן נישט פּון סטעראַטיפּישע שאַלות ותשובות. ער איז אַ טייל פּון אַ קליינער דראַמע וואָס וויקלט זיך אויף פאַר אונדזערע אויגן און פאַר אונדזער געמיט.

...געשריבן זענען די אינטערוויו-פּאַרטערטן אַזוי, אַז מען פּילט די קולטור פּון פּאַריז און דעם גייסט-אַטעם פּון פּאַריז.

...דעם פּאַרלאָג קומט אַ יישר כּוח און הלואי ער זאָל ווייטער קענען ממשיך-זיין זיין טעטיקייט“.

אברהם ווייץ — „אַרבעטער וואָרט“ — פּאַריז.

„די זאַמלונג „מיט יידישע קינסטלער“ איז צום גליק אַריינגעקומען אין די הענט פּון אַ שרייבער און פּלאַסטיקער, וואָס קאָן זיינע מאַדעלן נישט ווייניקער ווי זיך גופא.

...באַרווין פּרענקעל דערשיינט אַבער נישט אין זיין זאַמלונג „מיט

יידישע קינסטלער" ווי אַ קריטיקער, נאָר אַן עסטעטיקער. ער האָט צו שטאַרק ליב זיינע קאָלעגן, וואָס האָבן פאַר אים קינסטלעריש פּאַזירט, אַז ער זאָל ביי זיי זוכן, מעשה קריטיקער, פעלערן און בלויזן. ער איז דעריבער אין דעם דאָזיקן זאַמלבוך דער עסטעטיקער, וואָס קומט גע- ניסן פון מאָלערישער שיינקייט און טיילווייז — אַפילו נאָר שמועסן וועגן קאָלירפּולער, האָרמאָנישער שיינקייט.

...דער לעבעדיקער דיאַלאָג פאַר וועלכן באַרווין פּרענקעל האָט געפונען דאָס אדעקוואטע וואָרט, צייכנט פאַר אונדז אין בולטע שטריכן דעם פּסיכישן צושטאַנד פון די דרייצן מאָלער-געשטאַלטן".

משה דלוזשנאווסקי — „נייע יידישע ציימונג" — מינכן.

"...דאָס דאָזיקע בוך מיניאַטור-מאַנאַגראַפיעס און שמועסן מיט אַ צאָל יידישע קינסטלער אין פאַרזי, וואָס אַ טייל פון זיי איז באַקאַנט יעדן קונסט-זאַמלער, יעדן וואָס אינטערעסירט זיך מיט מאָלעריי און אַ טייל איז וועלט-באַרימט, איז כמעט דאָס איינציקע, וואָס איז געשאַפן אויף יידיש ביז היינט צו טאָג און איז אַן אויסגעצייכנטער ביישטייער צו דער אַלגעמיינער צאָל מאָנאַגראַפיעס וואָס זיינען דאָ און דאָרטן, אין פאַרשידענע צייטן געשריבן געוואָרן וועגן יידן מייסטער וואָס האָבן געגעבן דער וועלט ווערק פון גרויסן קינסטלערישן באַדייט און פאַרנעם.

...דער מאָלער, דער קריטיקער, דער שילדערער און דער לייענער האָבן הנאה. עס ווערט זיי אויסדערציילט אין שטילע פיבערדיקע, התלבותדיקע און פלאַמיקע שורות דאָס מעשהלע פון דעם מייסטער און זיין ווערק.

דער אופן פון איבערגעבן דעם שמועס, דאָס אויסזען פון דעם קינסטלערס סטודיאָ, די שטימונג פון די בילדער, די קאָלירן, דער סיוזשעט, און דער עיקר דעם קונסט-פּרצוף איז זייער אַריגינעל, טרעפ- לעך געשילדערט".

י. מאניטש — „אונדזער שטימע" — פאריז.

„...בארווין פרענקעל, מיט זיין דירעקטן צוגאנג צום מאָלער און זיין ווערק, איז וואויל געלונגען איבערצוגעבן דעם תמצית פון קונסט און זיין שעפער — פאָפולער און פאַרשטענדלעך פאַר אַלעמען. אים איז געלונגען מיט דער הילף פון זיינע „שמועסן" אַרויסצו־ברענגען דעם אייגנטלעכן, גייסטיק־שעפּערישן פאַרשטעל פון יעדן קינסט־לער באַזונדער.

איבערצוגעבן אויפריכטיק דעם מהות פון אַ קינסטלער, אַרויס־ברענגען זיין אינערלעכע וועלט פון שטרעבן און דערגרייכן, חלום און אויפטו — איז אַ זעלטנקייט אויך אין דער נישט־יידישער וועלט."

מ. סדן־קאָוואַדלע — יידישע ראַדיאָ־אוידיצע — פאריז.

„...די „שמועסן און באַמערקונגען" וואָס באַרווין פרענקעל האָט געפירט, עפענען פאַר אונדז, אויב נישט די גאַנצע טיר, — צו דער וועלט פון יידישע קינסטלער — איז כאַטש אַ שפּאַלט פון דער טיר, צו דער פרעכטיקער און פאַרשידנאַרטיקער גרופּע יידישע מאָלער און סקולפּטאָרן פון פאַריז. מיר דערזעען זייערע פּנימער, זייער געמיט, דערכאַפּן דאָ און דאָרט אַ געדאַנק, אַ רעפּלעקס איבער דער וועלט פון קונסט, איבער יידישע פּראַבלעמען אין דער קונסט און איבער זיך אַליין.

...באַרווין פרענקעל גיט איבער זיינע שמועסן מיט גרויסער צוגע־נייגטקייט צו די יידישע מאָלער. זיין ליבע און פאַכקענטעניש, פאַראַטן דעם מאָלער אין אים."

יוסף אַקרומני — „די יידישע צייטונג" — בווענאַס איירעס.

„...דאָס פאַריזער ה. לייזויק־זאַמלבוך איז אַ געזאַנג און אַ געקלאַג נאָך דעם באַליבטן און געזאַלבטן דיכטער און פירנדיקן גייסט פונעם דור. ...ס'איז ווירדיק פאַרן ציבור אין פאַריז, וואָס ער האָט זיך פאַר־

דיכטער. עס איז די השתפכות-הנפש פון אַ קרייז חסידים פון דער
יידישער ליטעראַטור פאַר איר געזאַלבטן פירער.

...עס איז דער באַשיינפערלעכער פאַרדינסט פון דעם דיכטער מ.
וואַלדמאַן, וואָס עס איז צושטאַנד געקומען די אויסגאַבע... דאָס זאַמל-
בוך, ווי אַן אויסדרוק פון יראַת הכבוד פאַר לייוויקן דעם לעבעדיק-
געבליבענעם פאַעט, איז פול מיט לייוויקס גאַרער וועלט.

ב. פ. — „אונדזער שטימע“ — פאַריו.

“דאָס זאַמלבוך איז קודם כל אַן אויסדרוק פון פיעטעט און ליב-
שאַפט.

...אַ דאַנק דעם זאַמלבוך קומען צום אויסדרוק, און דאָס פיל מער
דורכדינגענדיקער, די געפילן און מחשבות וואָס זיינען פאַרבונדן מיט
דער לייוויק-פערזענלעכקייט. עס שפיגלט זיך אָפּ די ליבע און טיפע
דאַנקבאַרקייט צום גרויסן שעפער און וואַרטזאַגער פון אַ פאַלק.”

י. מ. — „פאַלקסבלאַט“ — תל-אביב.

“אַ האַרציקן און הויך-קלינגענדיקן ייִשר-כוח ווילט זיך זאַגן די
פאַריזער ייִדישע שרייבער און דער דאַרטיקער אַפטיילונג פון ייִדישן
קולטור-קאָנגרעס פאַר זייער ווירדיקן באַערן דעם אַנדענק פון ה. לייוויק.
...די פאַריזער אויסגאַבע איז אַ ווירדיקער צושטייער צו די לייוויק-
יאַרצייט-פּובליקאַציעס.”

אירעם — „אונדזער שטימע“ — פאַריו.

“...כמעט אין אַלעם (וואָס איז געדרוקט אינעם לייוויק-זאַמלבוך)
איז פאַראַן אַ פּראווי צו דערגיין צום קערן פון לייוויקס פערזענלעכקייט.
און דאָס איז נישט קיין לייכטע אויפגאַבע, ווייל לייוויק איז דער אַמ-
מיסטן באַשריבענער און אַרומגעשריבענער ייִדישער שרייבער.

...דער איצטיקער פראווו פון דער רעדאקציע פון דער מיניטאָר־ביבליאָטעק איז אַ ווייטערדיקער באַווייז ווי קאָמפּליצירט עס זענען די וועגן און די אומוועגן פון לייוויקס פּאָעזיע. כמעט יעדער פון די באַטייליקטע אינעם זאַמלבוך האָט אין דער פּאָעזיע פון גרויסן יידישן מייסטער געפונען אַ פּאָר נייע אָדער פּריש־אַנטפּלעקטע און אויפּסניי־פּאַרמולירטע אמתן.

דאָס לייוויק־זאַמלבוך, וואָס איז אַרויסגעגעבן געוואָרן אין פּאַריז, איז דעריבער נישט נאָך אַ בוך וועגן לייוויקן, נאָר אַ נוצלעכער בייטראַג צו דעם וואָס מען וואָלט געקאָנט אַנרופן "לייוויקאָלאָגיע".

בן־צבי — „אונדזער אייגן ווינקל" — ניו־יאָרק.

וועגן באַרווין פרענקעלס "מיט יידישע קינסטלער".
"...פרענקלען איז דער ענין מאַלעריי נאָענט. זיינע שמועסן מיט קינסטלער לייענען זיך געשמאַק. מיר זענען אים דאַנקבאַר פאַר אַלץ וואָס ער גיט אונדז איבער וועגן יעדן מאַלער און סקולפּטאָר."

וועגן "ה. לייוויק־זאַמלבוך".

"...די זאַמלונג (איז) אַרויסגעגעבן ציכטיק און אָפּגעהיט מיט גרויס יראת הכבוד צום פּאַרשטאַרבענעם גרויסן דיכטער.
די גאַנצע זאַמלונג שטראַלט מיט ליבע און פּאַרגעטערונג און אַלי אָפּהאַנדלונגען מאַכן דעם איינדרוק פון אַ פּרעכטיקן בוקעט בלומען."

אײנאַסונג-ביבליאָטעק

דערשינען

- 1 — אברהם ווייץ — "דער קארשנבוים" — נאָוועלן.
- 2 — מנוחה ראם — "ווייטער פון טראַקט" — דערציילונג.
- 3 — ל. דאָמאַנקעוויטש — "צעשאַטענע קערנער" — עסייען.
- 4 — פערל האַלטער — "יונגע טעג" — לידער.
- 5 — באַרווין פרענקעל — "מיט יידישע קינסטלער" — פּאַרטרעטן.
- 6 — ה. לייוויק-זאַמלבוך — צוזאַמענגעשטעלט פון מ. וואַלדמאַן.
- 7 — מיכאל באַרוויטש — "צוואַנציק יאָר שפּעטער" — דערציילונג.

ב ק ר ו ב ד ע ר ש י י נ ט

- א. גאַלדבלאַט — לידער.
- מ. וואַלדמאַן — "פאַרצייכענונגען" — וועגן יידישע שרייבער.

*

אויסגאַבעס פון קולטור-קאַנגרעס אין פראַנקרייך :

- 1 — קינדער־אַרבעטן וועגן שלום־עליכמען — זאַמלהעפט.
- 2 — הונדערט יאָר דובנאָוו — ביאָגראַפיע און עסיי — זאַמלהעפט.
- 3 — מאָריס ראַזענפעלד — זאַמלהעפט.
- 4 — פּאַרטרעטן : ש. דובנאָוו, ה. לייוויק, מענדעלע מוכר ספרים.
- 5 — פּאַסט־קאַרטלעך :
- א — י. ל. פּרץ, ד"ר חיים זשיטלאַווסקי, שלום אש, אברהם רייזען, ה. ד. נאַמבערג.
- ב — מענדעלע מוכר ספרים, בן־עמי, שלום עליכם, ה. נ. ביאַליק.
- ג — ש. דובנאָוו, ה. לייוויק, מאָריס ראַזענפעלד, מענדעלע, יוסף אַפּאַטאַשו.

